

CEVAT AÇIKALIN'IN ANILARI:

2. DÜNYA SAVAŞININ İLK YILLARI (1939-1941)

Sunuş

Cevat Açıkalın Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ilişkilerinde önemli sorumluluklar almış seçkin bir diplomattır.

1901'de İstanbul'da doğan, Galatasaray Lisesi'nden sonra Cenevre'de yüksek öğretimini tamamlayan Açıkalın, 1920-1936 yıllarında Dışişleri Bakanlığı'nın dış ve iç servislerinde çeşitli görevler üstlenmiş; 1936'da Bakanlık'ta Elçi payesiyle I. Siyasal Daire Başkanlığı'na getirilmiş ve bu görevde iken Montrö Boğazlar Konferansı'na katılan Türk heyetinin Genel Sekreterliği'ni yapmış; 1938-1939 yıllarında, Hatay anavatana bağlanıncaya dek, Türkiye adına Antakya'da görüşmeleri yürütmüş ve Atatürk'ün emriyle orada Türkiye'yi Olağanüstü Delege sıfatıyla temsil etmiştir.

Hatay'dan dönüşünde Bakanlık Genel Sekreteri Menemencioğlu'nun yardımcılığına atanmış; bu arada 1939 sonbaharında Saraçoğlu'nun Moskova'da Molotof ile yaptığı görüşmelere katılmış; 1941 Türk-Alman Saldırmazlık Paktı onay belgelerinin verilisi görevi ile Berlin'e gönderilmiş; 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı çerçevesinde Halep ve Hayfa'da Kurmay görüşmelerinde Dışişleri Bakanlığı'nın temsilcisi olarak bulunmuştur.

1942'de Moskova Büyükelçiliği'ne atanan Açıkalın, ertesi yıl Menemencioğlu'nun Dışişleri Bakanı olması üzerine, Bakanlık Genel Sekreterliği'ne getirilmiş; bu görevi sırasında Eden-Menemencioğlu arasında I. Kahire görüşmelerine ve İnönü ile Roosvelt ve Churchill arasındaki ikinci Kahire görüşmelerine katılmış; 1944'te Londra'da İngiliz-Türk ticarî ve malî anlaşma görüşmelerini yapan heyete başkanlık etmiştir.

1945 yılında Londra Büyükelçiliği'ne atanmış; 1952 yılında ikinci kez Bakanlık Genel Sekreterliği'ne getirilmiş, bu görevi sırasında NATO Merkez Heyeti Başkanlığı'nı da üstlenmiştir.

1954 yılında Roma Büyükelçisi olan Açıkalın, Cumhurbaşkanı Gürsel tarafından 26 Ekim 1961'de kontenjan senatörü atanınca Dışişleri mesleğinden emekli olmuştur.

Sultan 2. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in oğlu olan Cevat Açıkalın İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Farsça ve Rumca dillerini bilirdi. Ben Açıkalın'ın 2. kez Genel Sekreterliği sırasında, bir süre onun Özel Kaleminde çalıştım. Açıkalın, iyi mizaçlı ve şakacı bir insandı. Hızlı çalışırdı.

Bu büyük Türk diplomatu son yıllarında anılarını hazırlamış, ancak tamamlayamadan 1970'de bir otomobil kazasında yaşamını yitirmiştir.

Ailesinin, yayımlamak üzere, Türk Tarih Kurumu'na bıraktığı anılar yalnızca 1939 ilkbaharıyla 1941 ilkbaharı arasındaki iki yıllık dönemi kapsamaktadır. Oysa daha sonraki dönemleri de not ettiği anlaşılmaktadır. Bunları kaleme almaya belki vakit bulamamıştır. O nedenle, biz sözkonusu iki yıllık dönemin anılarını düzenleyerek, bir ölçüde bugünkü Türkçeye çevirdik ve metne ara başlıklar ekleyerek bölümlere ayırdık, böylelikle konuları daha belirli duruma getirmeye çalıştık. Sonuna da, metinde özellikle 1936 Montrö Sözleşmesine ve 1939 Üçlü İttifaka yapılan yollamaların incelenebilmesi için, bir kaynakça koyduk.

Bu anıları, diplomasi tarihimizin aydınlatılmasına bir katkısı olacağına inançla sunuyoruz.

Emekli Büyükelçi
İSMAİL SOYSAL

I. İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler Birliği ile Sonuç Vermeyecek İttifak Müzâkereleri (Nisan-Ağustos 1939)

Bilindiği gibi, Eylül 1938'de, Hitler Fransa ve İngiltere'ye Münich anlaşmasını kabul ettirmişti. Verdiği sözü hiçe sayan diktatör 15 Mart 1939'da, yani 6 ay sonra Çekoslovakya'yı işgal etti. Artık tehlike işareti verilmiş bulunuyordu.

Türkiye tehlikeyi bütün ciddiyetiyle gören memleketlerden biri idi. Türkiye bu tehlikeyi yalnız bu Balkan Devleti olarak değil, fakat coğrafi mevkiinin ehemmiyeti ile mütenasip, kendisine terettüp eden siyasî ve tarihî mukadderat zaviyesinden gözönünde tutuyordu. Esasen Türkiye'nin durumu, I. Dünya Harbi sonrası Rusya, Avusturya-Macaristan ve Alman İmparatorlukları'nın bünyelerinden koparılıp eklenmek suretiyle genişletilmiş, keyfi ve suni olarak kurulmuş Baltık, Orta Avrupa ve Balkan Devletleri'nin hiçbiri ile kıyaslanamazdı.

Türkiye Cumhuriyeti, İstiklal Savaşı'ndan sonra, kendi sınırları içinde belki malî ve iktisadî bakımdan zayıf, fakat siyaseten metin ve sağlam idi. Halbuki, Litvanya, Letonya, Estonya, Finlandiya, Avusturya, Arnavutluk, Polonya, Romanya, Yugoslavya, Macaristan, Yunanistan, Çekoslovakya, Bulgaristan'dan her birinin muhakkak birer "kompleks"i vardı.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, birinin tam çöküşü, diğerrinin de bozulması sonucu geçirdiği büyük değişiklikler dolayısıyla, dünya siyasî sahnesinde mevcudiyetleri hissedilmeyen Almanya ve Rusya'yı zayıf bulduğu müddetçe, yukarıda saydığım küçük memleketler kendilerini emniyette saymışlardır. Fakat bunlar tarihlerini unutmamış ve daima Almanya ve Rusya'dan korkmuşlardır. Bu korkunun ne kadar yerinde olduğunu tahlil edeceğimiz siyasî hadiseler göstereceği gibi, küçükler için "kompleks" doğuran sebebin Rusya için ne derece değişmez hedef, fikri sabit olduğu ve bu iki ruh haletinin dünya hadiseleri ve bilhassa o zamanki siyasî görüşmeler üzerinde ne kadar derin tesirler yaptığı görülüyor.

Münich anlaşmasının Hitler tarafından ihlâl edilerek, Çekoslovakya işgal edildikten sonra, İngiltere ve Fransa Almanya'nın kolay kolay durmayacağı kanaatine vararak, Avrupa'da sulh için teşkilâtlanmaya karar vermişlerdi. Almanya'nın Romanya üzerindeki tazyikleri ve Polonya'yı da meşhur Danzig koridoru meselesinden doğan ve süregelen ihtilâf

yüzünden tazyike başlaması, bu iki memleketten birinin Hitler'in ikinci kurbanı olacağını göstermekte idi.

Bu düşünce ile, bilhassa Danzig meselesi dolayısıyla Polonya-Alman krizinin alevlenmesi üzerinedir ki, İngiltere Başbakanı Avam Kamarası'nda 31 Mart 1939'da "Polonya istiklâlini tehlikeye koyan herhangi bir hareket olduğu ve Polonya da bu harekete millî kuvvetleriyle karşı koymayı hayati telakki ettiği takdirde, İngiltere'nin bütün imkânlarıyla derhal ona yardım etmeye kendini mecbur addedecektir" yolunda açıklamasını yapmıştır. Polonya'nın da bunun üzerine aynı biçimde yaptığı bir açıklama karşısında Hitler'in biraz akli başına geleceği ve karşısında İngiltere'yi göreceği düşünülmüştü. Bundan başka Avrupa sulhünü korumak tasavvuruna bir şekil vermek üzere Sovyet Rusya'nın da buna iştirâkini temin etmek istenilmişti. İşte bu düşüncelerdir ki, Nisan 1939'da Sovyet Rusya ile İngiltere ve Fransa arasında ilk temaslar başlamıştır.

Üç büyük devlet arasında Nisan-Ağustos 1939'da girişilen Moskova müzâkerelerinin ayrıntılarına girmek benim için belki konu dışına çıkmak olur. Ancak, alâkalı devletlerin o zamanki ruh haletini, Sovyetler'in taleplerini ve o zaman ileri sürdükleri şartlar ışığında ortaya çıkan ve bilhassa bizimle olan görüşmelerde ve sonraki münasebetlerimizdeki durumları izah edeceği için, İngiltere, Fransa, Sovyet Rusya müzâkeratının çeşitli yanlarını tahlilde fayda görüyorum.

Bilindiği gibi, İngiltere tarafından yapılan ilk teklif, "Herhangi bir Avrupa devletinin siyasî istiklâline karşı bir tehdit teşkil eden bir hareket halinde, buna karşı koymak için Sovyet Rusya, İngiltere, Fransa ve Polonya'nın derhal istişârelerde bulunacaklarına" dair müşterek bir beyanat yapılması olmuştur.

Herşeyden önce, müzâkereler başlamadan tarafların durumuna bir göz atmak lâzımdır:

a) Müzâkereleri teklif eden, yani ona talip durumunda bulunan İngiltere ve Fransa, Polonya için yapmış oldukları Deklerasyon dolayısıyla taahüt altına girmiş ve Almanya'ya karşı siyasî cephe almış memleketlerdi.

b) Sovyet Rusya'nın siyasî yardımını temin etmeyi istiyorlardı. Çünkü buna ihtiyaçları vardı.

c) Üstlendikleri bu taahüt, Sovyet Rusya'nın komşusu olan memleketleri bir tecâvüze karşı koymaya yardım amacını gütmek itibarıyla, Sovyet Rusya'nın işine yarayan cinsten idi.

d) Sovyet Rusya'nın henüz hiç bir taahhüdü yoktu.

e) Sovyetler Almanya'ya karşı cephe almış değildi.

f) Sovyet Rusya siyasî bağlantısı olmadığı için hareket serbestliğini muhafaza ediyor ve hadiselerin inkişâfına göre menfaatlerini en iyi şekilde temin kararları almakta muhtar kalmak istiyordu.

Sovyet Rusya'nın saldırıdan uzak durması ümit ediliyordu. İngiltere sözkonusu Deklerasyon'u yaptığı zaman icabını yerine getirecek askeri durumda mı idi? Fransızlar'ın durumu ne idi? İstişâreler ne merkezde idi? Bunların hepsi tarihe mal olmuş ve uzun tahlillere konu teşkil etmiş hususlardır. Her halde İngiltere'nin Polonya hakkındaki Deklerasyon'unu bir siyasî nirengi taşı olarak görmek lâzımdır. Münich anlaşmasına varıldığı zaman İngiliz ve Fransızlar'ın Rusya ile istişâre ettiklerini hatırlamıyorum. Tersine, bu anlaşma yapılırken Rusya'nın kenarda kaldığı rivayet edilir. Fakat İngiltere Polonya ile böyle bir taahhüde girdikten sonra, Rusya mutlak hesaba katılması lâzım gelen bir varlık olarak ortaya çıkmıştır. Rusya'nın ehemmiyeti şöyle düşünülmektedir:

a) Polonya Almanya'nın taaruzuna uğradığı takdirde, onun yardımına gitmeyi taahhüd edenler için Avrupa karayolu tamamen kapanmış olacaktır. Tek yardım yolu denizden ve Rusya'dan geçiyordu. Bunun için, mümkün olduğu takdirde, Rusya ile anlaşmak lâzımdı.

b) Almanya Polonya'ya taaruz ettiği takdirde, ne olur, ne olmaz Rusya'nın Almanya'ya karşı asgari bir kuvvet yığma suretiyle düşmanca bir durum takınmasını temin etmeliydi.

c) Almanya'nın Polonya'ya taaruzu üzerine, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesi bir savaş ortaya çıkarınca, Rusya'yı müttefik edinmek gerekirdi.

Sovyet Rusya, Fransa ve Polonya'nın da bu Deklerasyon'a iştirâk etmeleri şartı ile, onu kabul etmiştir. Fakat Polonya böyle bir Dekrasyon'un ihtiva ettiği taahhüdün, Sovyet Rusya'ya kendi işlerine müdahale etmese bile, Sovyet Rusya'nın yardımını kabul etmek demek olacağını düşünüyor, ayrıca böyle açık bir taahhüdün Hitler'i tahrik edeceğinden çekiniyordu. O nedenlerle Deklerasyon'a katılmayı kabul etmemiş idi. Belki de kendine fazla güveniyordu. Hatta kendisini büyük devletlerden sayıyordu. Bu yanlış ve hatalı bir politika gibi görünebilirdi, ama Sovyetler'in emellerini ve ruh haletini iyi bilen Polonya'nın politikasının mantıksız olduğu söylene-

mezdi. Polonya'nın istediği, kendisinin, müstakil bir devlet olarak, talep ettiği zaman, münasip göreceği yardımın ona yapılması idi. Bu durum karşısında, İngiliz ve Fransızlar tarafından Nisan ortalarında Sovyet Rusya'ya "Sovyet Rusya'nın Avrupa komşularından herhangi biri bir tecâvüze maruz kaldığı ve bu tecâvüze karşı koyduğu takdirde, bu memleketin talebi üzerine, Sovyet Rusya'nın yardım edeceği" yolunda açık bir Deklerasyon yapması teklif edilmişti. Bu teklife Sovyetler'in Nisan ortalarına doğru yaptıkları mukabil teklifte:

a) İngiltere, Fransa, Sovyet Rusya arasında, âkid taraflardan her birinin Avrupa'da vâki herhangi bir tecavüze karşı, askerî mahiyette yardım da dahil olmak üzere, derhal her türlü yardım yapmak taahhüdünü ihtiva edecek 5 ilâ 10 senelik bir andlaşma âkdi;

b) İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Baltık denizi ile Karadeniz arasında Sovyet Rusya ile hududu bulunan Doğu Avrupa memleketlerinden birine tecâvüz halinde, bunlara askerî yardım da dahil olmak üzere, derhal her türlü yardım taahhüd edilmesi;

c) İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya arasında yukarıdaki fıkralarda öngörülen durumlarda taahhütlerini yerine getirmek üzere, âkid memleketlerden her birinin yapacakları askerî yardımın şekil ve genişliğinin en kısa zamanda müzakere ve tesbit edilmesi.

Bu Sovyet teklifine verilen İngiliz-Fransız cevabı Sovyetler'i memnun etmekten hayli uzaktı. Çünkü onlar bir taraftan Sovyet yardımını elden kaçırmak istemezken, öte taraftan Polonya'nın hassasiyetini hesaba katmadan Sovyetler Birliği ile birleşmiş olmanın dahili siyasetleri bakımından mahzurlarını düşündükleri gibi, bunu Alman propagandasının istismar edeceğini biliyorlardı. Ayrıca Almanya'yı tahrik etmekten de kaçınıyorlardı. Birbirine ters düşen zaruretlerin yanı sıra, İngiltere ve Fransa, icabında yapabilecekleri yardımı sadece Polonya, Romanya ve Türkiye'ye inhisar ettirmek kararında idiler.

Bütün bu düşüncelerden çıkan bir yeni teklif Sovyetler'e 1939 mayısında sunulmuştu. Teklif "İngiltere ve Fransa bazı doğu Avrupa memleketleri için almış oldukları yeni taahhütlerin yerine getirilmesi sonucunda savaş durumuna girmiş olurlar ve talep ederlerse, Sovyetler derhal yardım edecekti. Bu yardım kararlaştırılmış olacak şekil ve mahiyette yapılacaktır", şeklinde idi. (Fransızlar İngilizler'den çok daha ileri giderek hazırlanan bazı Sovyet tekliflerini kabule mütemayil idiler).

İngiliz-Fransız-Sovyet müzâkereleri bu merkezde iken, Litvinof'un Hariciye Komiserliği'nden ayrılarak, yerine Molotov'un tayin edildiği öğrenildi. Litvinof, muhakkak ki, Batı zihniyetini kavramış Cemiyeti Akvam'da itibar ve şöhret kazanmış kuvvetli bir Dışişleri Komiseri idi. Zannederim herkes kendisini Avrupa sulh davasına inanmış bir devlet adamı olarak görüyordu. Avrupa emniyeti davasına katılmış Litvinof Almanya'da sevilmezdi. Hatta Hitler'in "Rusya ile aramızda bir Litvinof vardır" dediğini daha 1934 senelerinde Moskova'da iken duymuş idim. Litvinof'un Stalin tarafından değiştirilmesinin sebebi ne olursa olsun, bu haberi duyduğum gün Hitler'in bu sözlerini hatırlamıştım. Molotov'un ise, donuk, donuk, çelik gibi eğilmez halini ve yahudi olmadığını hatırladım ve kendi kendime "acaba bunun manası yok mu? Bu değişiklik Rusya-Almanya münasebetlerinde bir mânâ ifade etmez mi?" diye faraziyeler ve istifhamlar üzerinde düşünmeğe başladım. Zamanla ben ve benim gibi düşünmüş olanların yanılmadığı görülüyordu. Stalin'in meşkûk bir istikbâl peşinde, istediği hareket serbestliğine kavuşmak için Avrupalılar ile çok ülfet etmiş, Avrupa'yı tercih eden, Avrupalı zihniyetine sahip Litvinof'u bertaraf ederek, katı ve tam bir icra aleti olan Molotov'u tercih etmiştir. Muhakkak olan şey şudur ki, Molotov'un Hariciye Nezareti'ne tayininden sonra İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmelerinde Sovyet Rusya'nın sesi büsbütün başka bir perdeden çıkmaya başlamış ve yukarıda işaret ettiğim karşılıklı tekliflerde ifadesini bulan amaçlar daha cüretli ve çıplak biçimde şartlar olarak ileri sürülmeye başlanmıştır.

Sovyet Rusya için dört ihtimal mevzubahis idi:

- 1) Almanya'nın çıkaracağı bir Avrupa savaşında bitaraf kalmak,
- 2) Almanya ile beraber harp etmese dahi, onunla anlaşmak,
- 3) Almanya'nın tecâvüzüne maruz kalmak,

4) Almanya'ya karşı koymak için Avrupa sulhünü temin amacıyla bir anlaşma akdetmek (ki, bu aslında Almanya'ya karşı cephe almak ve icabında Almanya'ya karşı savaşa girmek demek idi).

Bütün bu ihtimallerin üzerinde teyakuz ve titizlikle durulması gereğini duyuyoruz. Bitaraflık ihtimali düşünüldüğünde, bu Sovyet Rusya'ya muazzam faydalar temin edecek bir vaziyetti, çünkü Almanya ile İngiltere-Fransa arasında çıkacak ve bütün Avrupa'yı viraneye çevirip kana bulayacak bir savaş sonrasında, bu badireye karışmamış, bütün kuvvet ve kaynaklarını muhafaza etmiş bir Sovyet Rusya'nın durumunun ne kadar im-

tiyazlı ve üstün olacağı aşıkardı. Sovyetler'in önünde hiçbir mania kalmamış olacaktı. İkinci ihtimal Almanya ile anlaşma olabilirdi. İster bitarafılık teklifi olsun, ister ittifak teklifi olsun, Almanlar'ın Sovyetler'i çok memnun edecek tavizlerde bulunmaları ihtimali bir faraziyeden çok, makul bir ihtimal idi. Üçüncü faraziye olan, Almanlar'ın düpedüz bilvasıta veya doğrudan doğruya Sovyet Rusya'ya taaruz etmeleri şıkkının ise İngiltere ve Fransa'yı Sovyet Rusya'nın tabii müttefiki durumuna getirecekti. Dördüncü şık, yani o anda İngiltere-Fransa ile Rusya arasında cereyan eden müzâkerelerin yaratacağı durum büsbütün başka idi. Bu Sovyet Rusya'yı bazı kayıt ve şartlara tabi tutan, taahütlerle bağlayan bir vaziyet yaratacağı. Sovyet Rusya Almanya kendisine dokunmasa bile, İngiliz ve Fransızlarla beraber, Avrupa sulhünü ve Avrupa memleketlerinin istiklâlini temine çalışacak, İngiliz ve Fransızlar'ın Almanya ile girişecekleri bir savaşta galip gelmeleri halinde, bu savaşın sonra, müdafaasına koştukları memleketlerin toprak bütünlüğüne istiklâline riayet edecek idi. Bu memleketler arasında Rusya İmparatorluğu bünyesinden ayrılmış Estonya, Litvanya, Letonya bulunduğu; ayrıca hududu üzerindeki Romanya ve Finlandiya gibi Sovyetler'in daima ihtirasını tahrik eden memleketler olduğu gözönüne getirilecek olursa, İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler'i sürüklemek istedikleri yolun Sovyet Rusya'yı sınırlarının ötesindeki emellerinden ve hadiselerin inkişâfına göre, fırsatlardan istifade imkânlarından ne kadar uzaklaştırdığını izaha lüzum yoktur. Bundan başka, bu bağlantı Sovyetler'i Almanya ile harbe götürebilecekti. Böyle olunca nasıl savaş edilecek idi? Yardımlaşma nasıl olacak idi? Kim kime ne kadar, nasıl, nerede yardım edecek idi? Ruslar için bütün bunlar hayati konulardı ve haklı olarak bunlara açık cevaplar bekliyorlardı. Bitaraflık Almanya ile uyuşmayı ve bundan doğan muhtemel menfaatları sağlayabilecek iken, İngiliz ve Fransızlar'la anlaşma bütün bunları bertaraf edip Almanya'ya karşı cephe almak durumunu doğurabilecekti. Öyle ise hesapları sarih, çıplak yapmak lâzımdı. Rus ittifakına tâlip olanlar bunun fiyatını ödemeliydiler.

Mayıs ortalarına doğru Litvinof'un yerine Dışişleri komiserliğine gelen Molotov, Batılılar'ın teklifinin boş lâftan ibaret olduğunu, zira bu teklif Sovyet Rusya doğrudan doğruya taaruzla maruz kaldığı takdirde, ona yardım taahhüdü ihtiva etmediği gibi, Finlandiya, Estonya, Letonya ve Litvanya'yı da teminat altına almadığını, sadece Sovyet Rusya'ya karşı bir taaruzu kışkırtmaktan başka bir işe yaramayacağını ileri sürerek reddetmiş ve Sovyetler'in evvelce ileri sürmüş olduğu şu üç esas şartı tekrarlamıştır:

a) İngiltere ve Fransa ile Sovyet Rusya arasında mütekabil müzaheret (Asistance mutuelle),

b) Baltık denizi ile Karadeniz arasında Sovyet Rusya ile hududu bulunan memleketlerin her üç devlete müzahareti,

c) Bu üç devletin a, b fıkraları gereğince girişecekleri yardımlaşmaların şekil ve mahiyetinin derhal tesbiti.

Avrupa'da o devirlerde hâkim olan ruh haletinin açık ve salim olmaktan çok uzak bulunduğunu, o devirleri yaşayan meslek adamları pek iyi hatırlarlar. Yukarıda temas ettiğim gibi, Polonya ve Romanya'nın Sovyet Rusya'dan endişeleri, İngiliz ve Fransızlar'ın, hatta Fransızlar'dan çok İngilizler'in Almanya'yı tahrik etmekten kaçınma temayülleri, Sovyet Rusya'dan korkan Polonya ve Romanya'nın hassasiyetini koruma endişesi, Sovyet Rusya'nın kendi zaviyesinden bakılacak olursa, haklı olarak hesabı gayet sıkı tutması, İngiliz ve Fransızlar'ın askerî alanda hazırlıksız olmaları ve bütün bunlardan başka Baltık memleketlerinin de Sovyet yardımı istemediklerini siyâsî yollardan beyan etmesi, Sovyetler'in de icabında istedikleri yerde, istedikleri vakit müdahale edebilme talepleri hep bir araya gelince, zamanın ruh haletini hatırlarda canlandıran kaba taslak bir krokisi çizilmiş olur zannedirim. Her halde İngiliz, Fransız, Polonya ve Romanya hükümetleri arasında bir hayli istişâreden sonra ve Fransa'nın tesiriyle İngiltere'nin tereddütleri bertaraf edilerek, Mayıs ortalarına doğru, İngiliz ve Fransızlar Sovyetler'e "Milletler Cemiyeti'nin bir kararı ile tasvip edilmek şartıyla, Sovyet Rusya doğrudan doğruya Almanya'nın saldırısına maruz kaldığı veya Almanya'nın saldırısına uğramış bir memlekete, onunla mevcut yardımlaşma muahedesi gereğince, veyahut o memleketlerden birinin bitaraflığını muhafaza etmek için kendisini müdafaa neticesi Almanya ile savaşa tutuştuğu takdirde" İngiliz ve Fransızlar'ın Sovyet Rusya'ya yardım taahhüdünü gerektiren bir tasarı metni vermişlerdi. Fakat Molotov bu formülü reddetmiştir. Sovyet Rusya bu kadar hayati bir meselenin Milletler Cemiyeti'nde meselâ savaş ile hiç bir alâkası olmayan bir kıtadaki bir memleketin ileri sürebileceği düşüncelere bağlı kalmasını kabul edemeyeceğini, ayrıca bir çok noktaların açık kaldığını beyan ederek, bir mukabil teklif yapacaktı.

Sovyet Rusya, 2 Haziran'da şöyle bir formül üzerinde duruyordu: Bir Avrupa devleti tarafından Müttefikler birine vâki olacak saldırı neticesi veya bu Avrupa devleti tarafından İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya'nın herhangi bir saldırıya karşı müdafaa etmeyi kararlaştırdıkları Belçika, Yunanistan, Türkiye, Romanya, Polonya, Litvanya, Estonya ve Finlandiya'ya (Hollanda ve İsviçre yok) karşı girişilecek saldırı neticesi mahsaamata giriş-

tikleri takdirde derhal birbirine fiilen yardım etmeyi taahhüd edeceklerdir. Ancak, bu formülde anlaşmazlık çıkaracak nokta üç âkidden birinin, müdafaası üstlenilen memleketlerden birine hangi durumlarda diğer ikisinin yardımına güvenerek müdahale edebileceği idi. Müzâkereler bu safhada iken Sovyetler bir de dolaylı (indirecte) saldırı mefhumunu ortaya çıkarmaya başlamıştı. Şöyle ki, Almanya Baltık memleketlerinin siyasi istikrarsızlığından istifâde ederek, onları kendi tarafına çekmeye muvaffak olur veya o memleketlerde Alman taraftarı hükümetler kurulursa, Sovyet Rusya da bu vaziyeti kendi emniyeti için tehlikeli görüp vaziyetin düzeltilmesi için müdahale eder de bu yüzden Almanya ile savaşa tutuşacak olursa, İngiltere'nin ve Fransa'nın tıpkı Almanlar tarafından kendilerine saldırı olmuş gibi yardım etmesini ve bu yardımın önceden tesbitini istemişlerdi. Burada açıkca Baltık memleketlerine müdahale manasını taşıyan bir durum ortaya çıkacağı düşüncesiyle, İngiliz ve Fransızlar, ancak "kuvvet kullanılması neticesi öyle bir vaziyet doğarsa" kaydının ilâvesi şartıyla bu Sovyet talebinin kabulüne kısmen razı olabileceklerini ifade etmişlerdi. Bu yüzden müzâkereler ciddi sarsıntıya uğramıştı.

Burada şunun da hatırlanması yararlıdır ki, gerek Polonya, gerek Romanya, yukarıda izah ettiğim veçhile, herhangi bir bahane ile, kendi karar ve talepleri olmaksızın Sovyetler'in müdahalesinden ısrarla çekinmişler, Baltık devletleri de aynı endişeyi daima açıklamış ve henüz Litvinof ayrılmadan herhangi bir Sovyet yardımını reddettiklerini bildirmişlerdi. Ayrıca, daha mart ayında Sovyet Rusya'nın Litvanya ve Estonya hükümetlerine, bu memleketlerin kendi rızaları ile dahi olsa, egemenliklerini kısıtlayacak herhangi bir durum karşısında Sovyet Rusya'nın alâkasız kalamayacağı yolunda bir ihtarda bulunduğu da bilinmekte idi.

I. Dünya Harbi'nin enkazı üzerine kurulmuş bir Avrupa haritası üzerindeki küçük memleketlerin korku ve komplekslerine yukarıda değinmiştim. Buna bir yandan, seneler boyunca bir nevi zafer havası içinde yaşayıp biraz uyuşmuş İngiliz-Fransız siyaseti, öte yandan kendi ihtilâl ve sonuçları ile uğraşan Rusya'yı siyasi kombinezonların kolayca dışında bırakmaya alışmış olan İngiliz ve Fransızlar'ın birdenbire Rus gerçeği ile böyle çıplak biçimde karşılaşması, bu arada Almanlar'ın meydan okuması karşısında zayıf ve hazırlıksız Avrupa'nın tahriklerden kaçınma temayülü ve nihayet Batılılar'ın başka memleketlerin istiklâline hürmet ve onların içişlerine müdahale etmekten kaçınmak kaygısı bir arada düşünülürse, Ruslar karşısındaki Avrupalı müzâkercilerin ruh haleti hakkında bir fikir edinilmiş olur.

Hitler'in Münich'ten sonra saldırı hazırlıkları karşısında İngiltere ve Fransa'nın, Avrupa'da barışın korunması uğrunda giriştikleri faaliyette gizli bir emelin bulunmadığını söylemek bir hakikattir. Buna mukabil Sovyetlerin, bütün müzâkerelerde, bilhassa Molotov Dışişleri Bakanlığı'na geldikten sonra, zahiren objektif savunma icapları olarak ileri sürdükleri şartlar aslında gizli emellerinin tahakkukunu temin etmeye matuftur. Hülâsa Sovyetler'in istediği, kendilerince takdir edilecek durumlarda veya bahane ile Polonya ve Baltık memleketlerine müdahale hakkını sağlamak idi. Diyorlardı ki: "Polonya taarruza uğrayınca ve İngiltere ile Fransa onun yardımına koşunca, bizimle akdi istenilen muahede gereğince bizim de İngiliz ve Fransızlar ile beraber Almanya'ya karşı savaşmamız icap edeceğine göre, biz Polonya'dan geçmeden nasıl Almanya ile savaşabiliriz? Polonya önceden bizim ile bu meseleyi kararlaştırmalıdır. Askerî ayrıntılar tesbit edilip istediğimiz şekilde Polonya'da hareket edebilmeliyiz. Bunun gibi, Baltık memleketleri Almanya'ya karşı gevşek bir siyâset takip edecek olurlar ise, bunu nasıl kabul ederiz? İlgisiz kalamayız. Müdahale etmemiz lâzım gelir. Muahede "direct" ve "indirect" taarruzu öngörmeli ve bu takdirde yardımlaşmayı ve müdahaleyi gerektirmelidir. Bu istekler belki sırf Sovyet zaviyesinden haklı görülebilirdi. Ancak mevzubahs olan, başka memleketlerin egemenlik hakları ve istiklâlini önceden ve kendi rızaları olmaksızın tasarruf etmek demek idi ki, bunun bir zorlama, bir saldırı veya savaş hadisesi çıkıp uluslararası nizamı altüst etmeden böylece kabulü kolay değil idi. Bu itibarla İngiliz ve Fransızlar şöyle bir mukabil teklif ileri sürmüşlerdi:

a) İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya Devletleri'nden biri, kendilerinden rızalarıyla yardım taahhüdü almış olan bir Avrupa devletine başka bir Avrupalı devlet tarafından girişilen saldırı neticesi, saldırgan devletle savaşa girişmesi halinde, İngiltere, Fransa ve Rusya birbirlerine yardım etmeyi taahhüt edeceklerdir. (Belçika, Yunanistan, Türkiye, Romanya, Polonya sözkonusu).

b) Üç âkid devletten biri herhangi bir Avrupa devletinin (Baltık devletleri, Finlandiya, Hollanda, İsviçre sözkonusu) bitarafılık veya istiklâline müteveccih bir tehditten dolayı kendi emniyetinin de tehlikeye maruz kaldığı kanaatında ise, üç âkid aralarında istişâre edecektir. Şayet öbür iki âkid devlet böyle bir tehdidin mevcudiyeti hususunda mutabık kalır da, bu arada kendi emniyetini tehdit altında gören âkid, vâki tehdit neticesi, savaşa tutuşursa öbür iki âkid onun yardımına gidecektir.

Bu teklifleri yaparken, İngiliz ve Fransızlar muahedenin böylece imza edilip, askerî mukaveleyi beklemezsizin, onun derhal tatbik mevkiine konulmasını istemişlerdi. Ancak, Molotov 17 Haziran'da bu teklifi toptan reddederek, Baltık memleketlerinin de isim tasrihi suretiyle, Belçika, Yunanistan, Türkiye, Romanya, Polonya için istenilen garanti şartlarına aynıyla tâbi tutulmasını, bu olmadığı takdirde öngörülen muahedeyi üç âkid devletten birinin arazisine bir saldırgan tarafından yapılacak direkt bir taaruzaya karşı yardımlaşma anlaşmasına inhisar ettirmeyi teklif etmiştir. Bu Sovyet teklifi Fransa ve İngiltere'nin elbette işine gelmiyordu. Çünkü bütün doğu Avrupa'yı garanti etme tasavvurları suya düşüyordu. Açıkcası Sovyetler Baltık devletlerinin Alman siyâsetine kaymaları endişesini ileri sürerek, kendi takdirlerine göre, bu memleketler istesinler istemesinler, onlara müdahale etmek hakkını mahfuz tutmak istiyorlardı. İngiliz ve Fransızlar ise böyle bir muahedenin âkdiini mutlak arzu ettiklerinden, Sovyet talebine uzlaştırgan karşı teklifler ileri sürmüşlerdi.

Sovyet Rusya Temmuz başında:

a) "Garanti edilecek devletlerin listesi muahede metninden çıkarılarak onların bir protokolde belirtilmesini,

b) Polonya ve Türkiye'nin Sovyet Rusya ile karşılıklı yardımlaşma paktı âkdiini kabul etmesini; Hollanda ve İsviçre'nin bu protokoldeki listeye sokulmamasını,

c) Endirekt saldırınının protokolde tasrihini" istemişti.

Sovyet Rusya bundan başka, muahede ile birlikte akdedilecek askerî mukavelenin aynı zamanda yürürlüğe girmesini, o sebeple askerî görüşmelerin hemen başlamasını istiyordu.

Sovyetler'in bu talepleri kabul edildi ve 27 Temmuz'da İngiliz ve Fransızlar, hükümetlerinin askerî görüşmelerin hemen başlamasını kabul ettiklerini bildirdiler. Bir hafta sonra, yani ağustos başında Molotov bir görüşme esnasında Büyükelçiler'e, Avam Kamarası'nda İngiliz Dışişleri Müsteşarı'nın, Sovyetler'in Baltık memleketlerindeki niyetlerini yanlış aktiren beyanatta bulunduğu ve Sovyet Rusya'yı bu memleketlerin istiklâline müdahale eder mahiyette gösterdiğinden sert ve acı biçimde şikâyet etmişti. Böylece görüşmeler tatsız havaya bürünmüştü. Endirekt taaruz meselesi de halledilmemişti.

Askerî görüşmeler 12 Ağustos'ta başlamıştı. Fakat Polonyalılar Sovyet kuvvetlerinin toprakları üzerinden transit geçmelerini kabul etmeyecekleri-

ni, Alman saldırısı halinde, Polonya-Rusya işbirliğinin ne şekilde yapılması lâzım geleceği konusunda Polonya'daki İngiliz ve Fransız askerî heyetlerinin tavsiyelerini kabul edebileceklerini bildirmiştir.

Bu müzâkereler böylece sürüncemede kalmışken, 23 Ağustos'ta Ribbentrop Moskova'ya gelmiş, ve 24 Ağustos'ta Sovyet-Alman ademi tecavüz muahedesinin imzalandığı ilân edilmiştir. Bu suretle dünya tarihin en muhteşem madrabazlığını öğrenmiştir.

Sovyet-İngiliz-Fransız muahedesini imzalanıp Avrupa savunma sistemi kurulmuş olsa idi, acaba Alman saldırısı önlenmiş olur mu idi? Belki evet, belki hayır. Fakat savaş önlendiği takdirde mevcut devletlerin statükosu değişmeyecek -ki bu Sovyet emellerine aykırıdır- şayet savaş önlenemeyecek olursa, Sovyetler bu savaşa sürüklenmiş olacak ve İngiltere-Fransa ve müttefiklerinden görecekları şüpheli yardım dolayısıyla, savaşın bütün ağırlığını taşıyacaktı. Halbuki, Almanya ile anlaşmaları takdirde, bu anlaşma karşılığında Almanlar'ın kabul edeceklerini ümit ettikleri veya peyledikleri tavizler ile, Almanya savaş başlatsa bile kendilerinin bitaraf kalabilmeği, Polonya ve Baltık Devletleri üzerindeki emellerini tahakkuk ettirebilmeği hesap ettiklerine muhakkak nazarı ile bakmak hatalı olmaz. Diğer taraftan, amansız bir savaşa tutuşmuş olacak Batı Devletleri ve Almanya'nın savaş sonunda zafer ne tarafta olursa olsun, düşecekleri perişan durum Sovyet emelleri için yeni imkânlar bahşedecek, nurlu ufuklar açacaktı.

Bu itibarıdır ki, şahsî kanaatim, Sovyet Rusya'nın Batılılar'la müzâkereleri, Almanya ile gizlice yürüttükleri temaslarında bir nevi müşteri kızırtıma taktiği olarak kullandıkları merkezindedir. Nitekim oyunun birinci perdesinde Almanlar Sovyet isteklerini temin ettiler. Bu arada 1 Eylül'de Dünya Savaşı başlamıştı. Almanya delice atıldığı bu savaşı sürdürebilmek için Sovyet Rusya'ya muhtaçtı. Sovyetler, Almanya'yı tatmin edecek şekilde bitaraf idi. Böyle kalmaya azmetmişti. Türkiye ise savaşan bir tarafın müttefiki idi. Öyle kalmak istiyordu. Boğazlar Türkiye'nin elinde idi. Rusya bunu kabul etmiyordu. Boğazlar Sovyet kontrolü altında olmalı idi. Halbuki, yukarıdan beri anlattıklarımızdan anlaşıldığı gibi Sovyetlerin emelleri bu kadar kötü olmasa idi, daha doğrusu üstün politikacı geçinen devlet adamları, başta Stalin olarak, ihtirastan gözü dönmüş, burnu kafağına değmiş, ince, kurnaz hesaplar içinde, mantık ve muvazeneyi kaybetmiş olmayıp da, şu komşu ve dost Türkiye'nin uzattığı temiz elin kuvvetini küçümsemeyen, sunduğumuz yardımlaşma anlaşması imza edilerek

Türk-Sovyet ittifâkı kurulmuş olsa idi, acaba Almanya Sovyet Rusya'ya taaruz eder mi idi, edebilir mi idi? Basit mantığın bu suallere vereceği cevap herhalde o zamanki Sovyet devlet adamlarının lehine olmazdı.

* *
*

II. Türkiye-İngiltere-Fransa Üçlü İttifâkının Hazırlanması (Nisan-Ağustos 1939)

Fevkalâde murahhas olarak 1938'de Hatay'da iken bir gün Başkan Refik Saydam'ın beni telgrafhanede makina başına çağırdığını haber verdiler. Antakya'dan, emniyet mülahazası ile konuşmak doğru olmadığı için, bütün telgraf muhaberatını Türkiye hududunda bulunan Payas'da yaptım. Otomobile bindim, hemen Payas'a gittim. Eski Payas kalesinin harap bir burcunun içine yerleşmiş telgrafhaneden makina başında olduğumu arzettim. Başvekil de karşıma çıktı. Bana telgrafhanede yanımda başka kimse olup, olmadığını sordu. Telgrafçıdan başka kimse olmadığını söyledim. "Gayet gizli bir şey soracağım Cevat Bey, yanında sakın kimse bulunmasın" diye kendisine has biçimde tekrar ısrar etti ve aynen şunları söyledi: "Fransızlar kendileriyle bir askerî ittifâk akdetmemiz şartı ile Hatay meselesini halle muvaffakat edeceklerini söyledi. Siz ne düşünürsünüz Cevat Bey? "Kendisine", Beyefendi Hatay meselesi fiilen hallolunmuştur. Bence Hatay için tarafımızdan ödenecek hiç bir karşılık mevzubahs olmaz. Yalnız Hatay için Fransızlar'la bir ittifâk çok pahalıdır" dedim, ve muhavere burada bitti.

Aradan birkaç gün geçtikten sonra Ankara'ya gittim. Fransız Sefaretî'nden, Büyükelçi M. Massigli bir resmi kabulüne (14 Temmuz 1938 Fransa'nın milli günü olabilir) beni de davet etti. Orada eski Fransız Büyükelçilerinden Bertrand de Jouvenel'in, yanılmıyor isem, yeğeni *Matin* gazetesinin muhabiri, Mr. de Jouvenel namında bir zat kendini bana tanıttı. Gayet parlak ve konuşkan olan bu zat teklifsizce, "O halde bizi kapı dışarı etmek istiyorsunuz" diye söze başladı. Ben de kendisine gayet yaşta "Mais no" (Yok canım) diye mukabele ettim. Bana, "Alors, qu'est que vous voulez" (O halde ne istiyorsunuz) diye sordu. "Sadece sizin borcunuz olanı bize geri vermenizi" diye cevap verince, "Görüyorum ki nüktedansınız ve ağzınız kalabalık. Fakat şunu bilin ki Fransa'da İskenderun Sancağı'nı Türkiye'ye bırakmayı kabul edebilecek hiç bir hükümet, hiç bir Dışişleri Bakanı, isterse bu Dışişleri Bakanı M. Bonnet ya da baş-

kası olsun, bulunmamaktadır. Böyle bir şeyi Fransız kamuoyuna kabul ettirebilmek mümkün değildir. Muhatabımın bu yolda uzun uzun konuşmasına, Hatay için hiç bir şey ödenmesine taraftar olmadığım, çünkü Hatay meselesinin mahallinde hallolmuş bir mesele olduğu karşılığını verdim. Tekrar Hatay'ı karışıklığa garketmek pahasına yeniden kuvvet sevk etmek suretiyle işgale kalkışmadan Fransızlar'ın Hatay'da kalmasına imkân olmadığını anlattım. Ve kendisine dedim ki: "Türkler bugün, yani Münich anlaşması sonrası, dünya tarihi için ortadaki tehlikeyi belki sizden daha iyi görüyorlar. Bundan her halde sizden daha fazla korkuyorlar. Bizim aradığımız dünyaya musallat olmak istidadını gösteren istilâ ve tecâvüz tehlikesine karşı koyacak bir teşkilâtın kurulmasıdır. Binnetice Türkler'in bu gayede birleşenlerle ittifâkı elbette icap edecektir. Fakat bu şey başka, sizin dediğiniz mahallî bir soruna karşılık olarak Türk-Fransız ittifâkı başka bir şey.

Aynı günün akşamı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün davetinde kendileriyle baş başa yemek yedikten sonra, Fransızlar'ın Hatay karşılığında bizden istedikleri askerî ittifâk mevzuu hakkında görüşümü sormaları üzerine, hem Başbakan ile makina başında Hatay'dan görüşmemi, hem de Fransız Sefareti'ndeki gazeteci ile konuşmamı anlattım ve Hatay anlaşmasına karşılık Fransızlar'la ittifâk akdetmeyi pahalı bulduğumu söyledim. Sayın Cumhurbaşkanı bir hayli düşündükten sonra, "Bak, Numan Menemencioglu (Dışişleri Genel Sekreteri) da, sen de pahalı buluyorsun" diye karşılık verdi. (Sonradan işlere daha yakından vâkıf olmaya başladığım zaman öğrendim ki, bu konuşmamız sırasında, yani henüz Türkiye tutacağı yolu kesinlikle kestirmedeği sırada "bir idare-i maslahat, bitarâflık ve kuvvetler dengesi siyaseti" takibinin geleneksel Türk siyaseti ve menfaatlerine en uygun olacağını müdafaa edenler varmış. Numan da bunlar meyanında imiş).

Bir müddet sustuk. Yüzüme istifhamkâr bir tarzda bakıp eli ile "Eh! ne yapacağız" manasına gelen bir el işareti yapması üzerine kendisine dedim ki: "Paşam, ben uzun zamandan beri memleket dışında ve muayyen bir iş ile meşgulüm. Merkezde hükümetin ve dışişlerinin faaliyetinin ayrıntılarına vâkıf değilim ve çalıştığım muhit de Avrupa değil. Ancak görebildiğim kadar bu Münich emri vakiinden sonra dünyaya saldırı zihniyeti meydan okuyacaktır. Tabirimi mazur görün, hamamda deli var. Hem de çok kuvvetli, azgın deli var. Görebildiğim kadar Avrupa, Balkanlar ve Rusya'nın durumu çok acaip. Korku da var. Şaşkınlık da var. Her halde tehlikeli bir kararsızlık var. Almanya başı boş meydan okuyor. Gerçi İngil-

tere ve Fransa'nın belki bir gün karşı koymak için tedbire başvuracaklarını tahmin etmek yerinde bir düşüncedir. Fakat Orta Avrupa ve Balkan Devletleri'nin zaafı korkutucudur. Bunların ötesinde de Rusya'nın takınacağı durumu çok endişe ile mütalea ediyorum. Hatta başlangıçta Almanya ile işlerin paylaşmaya kadar gitmesini mümkün görürüm. Türkiye'miz öyle bir kavşakta veyahut öyle bir coğrafi mevkidedir ki, kopacak herhangi bir kasırganın sarsıntısında onun tek başına ve bilhassa kimsesiz olduğuna kanaat getirilecek olursa, yalnız başına dayanabileceğine inanmak güçtür. Bunu bilhassa tekrar ediyorum, Türkiye'miz için ittifaklar aramak, dostlar bulmak bir zarurettir. Çünkü halimiz de malûm. Ne paramız, ne de maddi takatimiz var. Ordumuzun atacak mermisi bile yok. Onun için zatı devletinizin elbette takdir buyuracağınız üzere, bitaraflık ne siyaseten, ne fiilen kabildir. Bize el uzatacak müstakbel müttefiklerimizin gerek malî, gerek askerî külfetlerimizi de tekeffül etmeleri bir zarurettir" dedim. Sayın Cumhurbaşkanı yani? diye sual buyurmaları üzerine, "Yani Paşam, müttefiklerimizle ittifak muahedelerini akdetmeden önce, hem para, hem silâh ve her konuda bize yardım edecekleri taahhüdünü kendilerinden almak lâzımdır" dedim. Cumhurbaşkanımız sözlerimi tasvip ettiklerini ifade eder şekilde iltifatta bulundular ve Hatay'a dönmeden önce Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile görüşmemi tavsiye ettiler.

Antakya'ya vazifem başına dönmeden evvel, veda için Mareşal Çakmak'a gittim. Bana, dünyanın siyasî manzarasından büyük endişe duyduğunu, saldırının pervasızca ve önünde hiç bir engel görmeden istediği gibi ve istediği yere saldırabilecek bir hava yarattığını, Almanya'nın ister siyasal kombinezon ve tedbirlerle, ister askerî tehdit ve saldırı ile Orta Avrupa ve Balkanlar'a hakim olacağını, ondan sonra bizim eşiğimize de gelince, onu hangi kuvvetin durdurabileceğini hayale kapılmadan düşünmek gerektiğini, Almanlar'ın kafasında "Drang nach Osten"ın geleneksel bir sabit fikir olduğunu bunun kendilerince gayet haklı nedenlere dayandığını, İngiltere'nin imparatorluk yollarını kesmek için Süveys'e gitmek isteyeceklerini ve bu yolun Türkiye'den geçtiğini söyledi. Bu arada, İngiltere ve Fransa'nın hareketsiz durduğundan şikayet etti. Türkiye'nin muhakkak bir tehlike karşısında garanti ve ittifaklar araması zaruretinde ısrar etti. Mareşal'in görüşüne göre, Türkiye'nin bir baskına maruz kalması hemen hemen kaçınılmaz bir durum idi. Onun için mutlaka İngiliz ve Fransızlar'la bir araya gelip bu tehlikeye karşı koyacak tedbirler almak lâzım geliyordu.

Yukarıdanberi nakledegeldiğim konuşmaların Almanya'nın Münich anlaşmasını yok sayıp, Çekoslovakya'yı işgal etmesinden, Polonya, Balkan-

lar, Orta Avrupa ve Fransa'yı boyunduruk altına sokmasından bir hayli zaman önce cereyan ettiğini, sonradan ortaya çıkan olaylar gözönünde bulundurulacak olursa, Türkiye'nin endişe ve dikkatinin ne kadar isabetli olduğu görülür.

Çılgınca bir birini izleyen dünya olayları geleceğin işaretleri idi. Avusturya ile Anshlus'dan başlayarak Çekoslovakya'nın, Arnavutluk'un işgali, Polonya üzerinde gün geçtikçe ağırlaşan Alman tazyiki, Balkanlar'a musallat olan İtalyan ve Alman faaliyeti çok anlamlı ve tehlikeli durumlar meydana getiriyordu. Bu durum karşısında Türkiye, Fransa, İngiltere ve Sovyet Rusya ile istişârelere başlamış idi. İngiltere ve Fransa ile istişârelerimiz müteakbil bir anlayış, ve yavaş olmakla beraber, müsbet bir hedefe doğru gittiği halde, yakın dostumuz Sovyet Rusya'nın tutumundan, onun hakiki niyetleri hakkında hiç bir mana çıkarmak kabil olamıyordu.

Yine bazı işlerin takibi için 1939 Şubat başında Antakya'dan Ankara'ya gelmiş idim.

Dışişleri Bakanı Saraçoğlu Cumhurbaşkanını İnönü ve Başbakan Saydam ile görüşmelerimden, İngiliz ve Fransızlar'la istişârelerin, bu memleketlerin dünyadaki durum karşısında almaya hazırlandıkları kararlar ile muvazi bir şekilde, yavaş olmakla beraber, esaslı biçimde inkişaf ettiğini öğrendim.

Şubat ayında Balkan Paktı Dışişleri Bakanları yıllık toplantısının Bükreş'te yapılması kararlaştırılmıştı. O sırada İngilizler ile hazırlanmakta olan Ortak Deklerasyon, iki hedef güdüyordu:

- a) Uzun süreli bir anlaşma akdi ve
- b) Balkanlar'da emniyetin kurulması için çalışma.

Bu bakımdan Bükreş toplantısı hususi bir ehemmiyet arz ediyordu.

Bakanlıktaki asli görevim I. Daire Başkanı olmakla birlikte, o sene Balkan Paktı Sekreterliği de üzerimde idi. Siyasî durumun yarattığı gerginlik karşısında tehlikeye maruz memleketlerin müttehit bir tutum içine girmeleri her zamankinden fazla lüzumluydu. Bükreş'teki bu Balkan toplantısı özel bir önem kazanmıştı. Sorumlu devlet adamlarının baş başa verip müşterek bir hareket ve karar tesbit etmeleri için toplantı pek müsait bir fırsat olacak idi. Türkiye Dışişleri Bakanı da meslekdaşlarına bu fırsattan bilistifade vaziyetin vahametini anlatmayı ümit ediyordu. Bakanımız Saraçoğlu bana, Yunan ve Yugoslav Büyükelçileri'nin, benim de kendisiy-

le beraber Bükreş'e gitmemin pek iyi olacağını söylediklerini nakletti ve öteden beri işe vâkıf olmaklığım nedeniyle, beraber gitmemde kendisinin de faydalar gördüğünü söyledi. Gerek o esnada Hatay'da fevkalâde Murahhas olarak görev yapmaktığımdan doğan sıfatımın, gerek Hatay'daki işlerim dolayısıyla bunun ne uygun ne de mümkün olamayacağını arzettim. Kendisi de bunu tasvip etti. Ben Antakya'ya döndüm.

Şubat 1939'da Saraçoğlu başkanlığındaki Türk heyeti Balkan Pak-tı'nın Bükreş toplantısına hareket etti. Bükreş'te Saraçoğlu muhataplarına vaziyeti bütün çıplaklığı ile anlatmış, ama hiç bir netice çıkmamıştı.

Nisan ayında yeniden Ankara'ya gelmiştim. İngilizler ve Fransızlar ile istişâreler bir hayli ilerlemişti. Bu arada, Balkan müttefiklerimizin durumu önem arz ediyordu. Sovyet Rusya'nınki ise tamamen karışık ve belirsizdi.

28 Nisan'da Sovyet Dışişleri Komiser Muavini Potemkin, Ankara'ya dostça bir ziyaret yapmaya geldi. Mr. Potemkin Dışişleri Komiseri Litvinof'un çok itimat ettiği, iyi yetişmiş ve daha ziyade eski ekolden kıymetli bir adam idi. Eskiden İstanbul'da Sovyet Konsolosluğu yapmıştı, Atatürk'ün cenaze merasimine gelen heyete de dahil idi. Bizi oldukça iyi tanıyordu. Moskova'da iken kendisiyle görüşmüşlüğüm de vardı. Potemkin Balkanlar'da bir inceleme gezisinden dönüşünde Türkiye'ye de uğramış idi.

Kendisine o zaman Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki siyasî münasebetler çerçevesi dahilinde ve bilhassa 1925 muahedesine bağlı protokolün koymuş olduğu usul dairesinde, Moskova'daki Büyükelçimiz ve Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi kanalıyla esasen verdiğimiz bilgilere muvazi olarak, İngiliz ve Fransızlar ile görüşmelerimiz hakkında Saraçoğlu ayrıntılı malûmat verdi. Ankara'da bulunduğu sürece Potemkin Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile geniş görüşmelerde bulunmuş, Türkiye-İngiltere-Fransa arasında hazırlanmakta olan üçlü ittifâka müşabih olarak Sovyet Rusya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında da bir muahede akdini pek tasvipkâr bir şekilde karşılamış idi. Potemkin Mayıs ayının ilk günlerinde, zannederseniz 6'sında, Ankara'dan ayrılırken "Her iki tarafın görüş birliğinden ve iki memleketi birbirine bağlayan rabitaların daha da sıkıştırılması niyetlerinden" bahseden bir resmi bildiri yayımlandı. Bu hava içinde o memnun, biz memnun, Potemkin Bükreş'e hareket etti. Ben de Antakya'ya döndüm. Potemkin'in hareketinin hemen akabinde Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinof'un görevinden ayrıldığını ve yerine Molotov'un tayin edildiğini dünya ajansları ilân etti.

Litvinof yukarıda değindiğim gibi, uluslararası şöhrete sahip, “sécurité collective” fikrine bağlı bir kişi idi. Ayrılması muhakkak ki bir mana ifade ediyor ve daha da ifade edecek idi. Nitekim tahminimde yanılmamışım.

12 Mayıs'ta Türk-İngiliz Deklerasyon'u ilân edildi. Fransızlarla yapılacak Deklerasyon ise aynı tarihte yapılmadı. Çünkü Fransa ile aramızda Hatay (Sancak) meselesinin halline ulaştıracak anlaşma yolu, Fransızlar'ın gösterdikleri gecikmeler ve hatta isteksizlik yüzünden bir türlü açılmıyordu. Bu şartlar altında, gayet tabii olarak, Türk Hükümeti, Türk-Fransız Deklerasyonu'nu Hatay işinin halline erteledi. Meclis'te İngiliz-Türk Deklerasyonu ilân edildiği gün Başvekil Refik Saydam Fransızlar'la da aynı samimiyet içinde müzakeratın devam ettiğini ve yakında neticeleneceği ümidini açıkladı.

31 Mayıs'ta Molotov yaptığı bir konuşmada, gayet manalı bir ifade ile, bu Türk-İngiliz anlaşmasının genel durumda bir değişiklik yaptığını açıkladı. Lehte mi, aleyhte mi idi?

Hatay'daki hakiki ve fiili durumun Fransızlar ile bir muahede ile tesbiti ve ihtilafın tasfiyesi gerekiyordu. Fransa Hükümeti ise fiili durumu bildiği halde ayak diriyordu. Bunun Hatay durumu üzerinde tesir edeceği yok idi. Bir Türk Hatay'ı kurmuş idik. Fakat onu bir ahite bağlamak şarttı. Meselenin ayrıntılarına burada girecek değilim. Sorumluluğu tam ve mutlak olarak taşıdığım bu eşsiz menkıbenin safhalarını, bana ömrümün en büyük ve şerefli görevi, Hatay Fevkalâde Murahhaslığını tevdi eyleyen “Atatürk'e Rapor” olarak tesbit edip yazdım. Zamanında neşredebilmeyi temenni ederim.

Gerek dünya olaylarının inkişafına, gerek İngilizler ile Deklerasyon'un imzalanmasına rağmen, Hatay sorunu iyice halledilmedikçe bir Türk-Fransız Deklerasyonu imzalayıp ihtilâfa taraf bir devletle taahhüd girmeyi kamuoyu kabul etmeyeceği için Türk Hükümeti'nce onun imzalanmayıp, sorunun hallinin ertelenmesi gerekmişti.

Fransız hükümeti işin ivediligini anladığından, Ankara'da müzâkereler Saraçoğlu-Massigli arasında yeniden başladı. Aldığım talimat üzerine 1939 Haziran başında Ankara'ya hareket ettim. Hatay'daki Fransız temsilcisi Collet de Ankara'ya gelmiş bulunuyordu. 23 Haziran'da Hatay'ın anavatan sınırları içine girmesini temin eden “Arangement portant réglemant définitif des questions territoriales entre la Turquie et la Syrie” muahedesi imza edildi. Merasim öğleden sonra Dışişleri Bakanlığı'nda çok samimi

bir hava içinde cereyan etti. Aynı günün sabahı da, önceden kararlaştırılmış olduğu üzere, Paris'te Büyükelçi Suad Davaz ile Dışişleri Bakanı Mr. Georges Bonnet, 12 Mayıs Türk-İngiliz Deklerasyonu'nun aynısını imza ettiler. Dr. Refik Saydam Büyük Millet Meclisi'nde Türk-Fransız Deklerasyonu'nun imza edildiğini açıklamıştı. Hatay meselesinin tasviyesine müteallik anlaşma Meclis'in tasdikine sunulacağı için ayrı bir merasim mevzuu olduğundan, Başbakan bundan o gün Meclis'te söz etmemiştir.

Hatay Anlaşması'nın imzası üzerine, yerinde bununla ilgili uygulamaları yapmak üzere hemen Antakya'ya döndüm. Hatay hükümetini tasfiye ve idareyi, Hatay Valisi tayin edilen Şükrü Sökmensüer'e devreyledikten sonra, 22 Temmuz'da Ankara'ya geldim.

Ankara'da Dışişleri I. Siyasi Daire başında eski görevime başladığım zaman durum şöyle idi:

1. Türk-İngiliz ve Türk-Fransız Garanti Deklerasyonlar'ı yürürlüğe girmiş idi.
2. Hatay işi halledilmiş idi.
3. Almanlar bütün güçleriyle Polonya-Romanya-Macaristan-Bulgaristan üzerinde tazyikte bulunuyorlardı.
4. İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmeleri hiç bir netice vermemişti ve ne yolda inkişâf edeceği de belli değildi.
5. Potemkin'in ümit verici ziyaretinden sonra Sovyetler'den ses seda çıkmamıştı.
6. Berlin ve Roma Türk-İngiliz ve Türk-Fransız Garanti Deklerasyonlar'ı üzerine ateş püskürmeye başlamışlardı.
7. Almanya Ekim 1938'de imza edilip yürürlükte bulunan kredi anlaşması gereğince bize verdiği silâhların sevkini durdurmuş, vadesi gelen kredilerin erteleneceğini de tebliğ etmiş.
8. Üçlü İttifakın akdi için Türk-İngiliz-Fransız görüşmeleri memnuniyet verici şekilde inkişâf ediyordu. Ancak iktisadî ve malî meseleler bir hayli sürüncemede kalmıştı.

Dünyada karışık ve endişe verici durumu hükümet dikkatle izlerken, 1939 yılı Ağustos başında Sovyet Büyükelçisi Terentief Dışişleri Bakanımız Saraçoğlu'ndan mülakat talep eyledi. Büyükelçi Moskova'da İngiliz ve

Fransızlar'la cereyan eden görüşmelerin yakında neticeleneceği konusunda iyimser yorumlarda bulunduktan sonra, Molotov'tan aldığı talimat uyarınca Türkiye'nin Sovyet Rusya ile akdini istediği anlaşma hakkında bazı sualler sordu ve Sovyet Rusya'nın Türkiye ile bir yardımlaşma paktı imzalamaya hazır olduğunu, geçen nisanda Ankara'da Potemkin ile başlamış olan görüşmelere Moskova'da devam etmek üzere Bakan Saraçoğlu'nu Moskova'ya davet ettiklerini bildirdi. Ayrılırken de kendi el yazısıyla bir sual listesi bıraktı.

9 Ağustos'ta, Saraçoğlu Terentief'i davetle, Molotov'un suallerine cevap olarak, düşündüğümüz antlaşmanın saldırıya karşı geniş kapsamlı bir mana taşıyan, savunma niteliğinde bir akid olduğunu, böyle bir antlaşmanın Fransa-İngiltere-Rusya arasında akdi öngörülen anlaşmaya muvazi olabileceğini veya ondan ayrı bir nitelik taşıyabileceğini bildirmişti.

Türk-Sovyet temasları bu safhada iken Moskova'daki İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmeleri görünürde Sovyet kuvvetlerinin Polonya'dan geçmesine bu memleketin müsaade etmemesi yüzünden, aslında Sovyet-Almanya arasındaki gizli temasların Sovyetler'in istediği şekilde neticelenmesi üzerine, 23 Ağustos'da imzalanan Alman-Sovyet saldırmazlık paktının bomba gibi patlaması ile iflâs etmiş bulunduğu öğrenildi. 25 Ağustos'ta da İngiltere-Polonya yardımlaşma paktı imza ve ilân edildi. Artık, önümüzdeki Moskova-Ankara müzakerelerinin nirengi noktalarının allak bullak olduğu meydanda idi.

Nitekim Sovyetler bize Ankara'da Fransa-İngiltere-Türkiye arasında cereyan eden müzâkereleri, Moskova'da aynı memleketlerle cereyan eden müzâkerelerin ana hatları ile uyumlu olduğu inancı ile bunu iyi karşıladıklarını, ama Moskova müzâkerelerinin Batılı Devletler'in takındıkları durum dolayısıyla akamete uğradığını, şimdi ise Sovyetler ile Almanya arasında bir andlaşma imza edildiği için yeni durum ve şartlar karşısında Nisan ayında Ankara'da Potemkin ile öngörülen esasların meteber olamayacağı, bu nedenle Türk-Sovyet işbirliğine faydalı olabilecek yeni esaslar aramak gerektiğini beyan ile, Türk-Sovyet yardımlaşma antlaşmasının Balkanlara ve Karadeniz-Boğazlar'a yönelik bir saldırıya münhasır olmasını teklif etmişlerdir.

23 Ağustos'ta imzalanan Sovyet-Alman saldırmazlık Paktı dünya siyasi durumunu altüst eden, safdillerin hesaplarını şaşırtan, Almanlar'a, aldatıcı olsa bile, doğu hudutlarından emin olarak Batı Devletleri'ne rahatça saldırıya imkân veren ve çıkacak savaşın ilk şiddetli çarpışmaları ve hasımların

birbirlerini yıpratmaları esnasında Sovyet Rusya'nın bitaraf kalmasını temin eden ve durumun inkişafını kendi menfaatlerine göre rahatça düşünme ve herhalde Rusya'ya bugün ve gelecek için uçsuz bucaksız imkânlar bahşeden bir hadise idi. Sovyet Rusya peşin olarak Polonya ve Baltık memleketleri üzerindeki emellerini gerçekleştirmek olanağını elde etmişti. Almanya Batı Devletleri'yle çarpışmalardan zayıflamış çıkacağından, Rusya dünyada beğeneceği yolu seçme ve yüksek, çok yüksek sesle konuşma ve pervasız hareket etme imkânını sağlamıştı. Sonradan, Nurenberg belgelerinden öğreniyoruz ki, 23 Ağustos Andlaşması'yla Polonya'yı taksim hatı da tesbit edilmiş idi.

Bizim durumumuza gelince, Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı'nın Sovyetler'in hoşuna gitmeyecek bir belge olacağı ayan beyan ortaya çıkıyordu. Bizde, Ankara'da, Sovyetler'in Almanya ile akdettiği Saldırmazlık Paktı'nın sırf kendini korumaya matuf bir tedbir olup Sovyetler'in Polonya'ya saldırmayacağına inananlar vardı. Ben şahsen, İngiliz-Fransız-Sovyet müzâkerelerinin akamet sebebi Polonya olduğuna göre, Sovyetler'in Almanya'ya yalpa yaparken mutlaka Polonya hakkında birşeyler koparmış olacaklarına kesinlikle inanıyordum. En iyimser ihtimallerle, olsa olsa Almanya Polonya'ya saldırıp arazisine girmediği sürece belki harekete geçmeyeceklerine, ama Almanya, Romanya'ya girer girmez de Rusya'nın Polonya'ya dalacağına inanıyordum.

* *
*

III. Moskova'da Türk-Sovyet Görüşmelerinin Sonuçsuz Kalması (26 Eylül-16 Ekim 1939)

Nihayet 1 Eylül 1939 tarihinde Alman ordularının Polonya'ya taaruz edip arazisine girdikleri öğrenildi. Artık Cihan Savaşı'nın birinci perdesi açılmıştı. 3 Eylül 1939'da İngiltere, bir iki saat sonra da Fransa Almanya'ya savaş ilân ettiler. Böylece İngiltere-Fransa-Almanya savaşa girmiş oldular. Sovyet Rusya Almanya ile bir Saldırmazlık Paktı ile bağlanmış olarak bitaraftı. Akdeniz'de İtalya kaypak, biçimde bitaraf bir tutum muhafaza ediyor, müttefikler de İtalya'nın bu tarafsızlığı temin ve idame ettireceklerini ümit ediyorlardı.

Türkiye'ye gelince, görüldüğü üzere, Moskova ile görüşme hazırlıkları içinde iken, müstakbel müttefikleri İngiltere ve Fransa ile âkdi öngörülen ve maddeleri hemen hemen hazırlanmış bulunan Üçlü İttifak Andlaşması

ve ona ekli Askerî Anlaşma, Türkiye'nin şart koştuğu malî, iktisadî ve techizat anlaşmalarının Londra ve Paris hükümetlerince henüz kabul edilmiş olması yüzünden, daha imza edilmemişti. Hükümetimiz kendi kararıyla seçtiği Üçlü İttifâk siyâset ve esaslarına sadıktı, ancak onu yapmak için iktisadî, malî ve techizat anlaşmalarının müttefiklerimiz tarafından kabulünde ısrarlı idi. Müttefiklerin Almanya'ya savaş ilânının ertesi günü, Saraçoğlu vaziyeti İngiliz ve Fransız sefirleriyle görüştü ve iktisadî malî ve techizat anlaşmalarının bir an evvel sonuçlandırılmasını istedi. Sovyetler ile yapılacak görüşmelere temas etti.

Gerçi Türkiye Üçlü Anlaşma esaslarına uygun biçimde Sovyetler ile bir antlaşma âkdine hazırды. Ancak Sovyetler bize Balkanlar ve Karadeniz-Boğazlar bölgesinde vakî olacak bir saldırıya karşı yardımlaşmayı amaçlayan bir antlaşma teklif ediyorlardı. Bu bir zincir halkası teşkil edemez mi idi? Ortadaki olaylara rağmen, Türkiye istiklâl savaşından beri büyük komşusu ile sürdürdüğü münasebetlerin samimiyetine ve iki devletin uzlaşmaları lâzım geldiğine inanmak isityordu. Aramızda 1925 Andlaşması vardı ki, bu Türkiye-Sovyet münasebetlerine çok hususi ve samimi bir mahiyet vermişti.

Türk devlet adamlarının kanaati Sovyet Rusya ile müzâkereleri denemenin bir mantık icabı olduğu merkezinde idi. Bu itibardır ki, Terentief'in son teklifi ile ilgili olarak, Hükümet, "kapsamı sınırlı olan" bir proje hazırlayarak, 8 veya 9 Temmuzda Moskova'ya bildirdi. Bu projeden İngiliz ve Fransız sefirlere de malûm verildi. Projenin esasları şunlardı:

a) Karadeniz ve Boğazlar bölgesinde savaşı doğuracak, karadan ve denizden bir saldırı: Bu bölgelere açıkça yönelmek istidadında bulunan bir savaş halinde Türkiye ve Sovyet Rusya fiilen işbirliği yapacaklar ve ellerinde bulunan bütün kuvvetlerle birbirlerine yardım edecekler ve destek sağlayacaklardır.

b) Yukarıda sözkonusu işbirliği, yardım ve desteğin biçimini tesbit edecek olan askerî sözleşmeyi hazırlamak üzere iki âkit taraf kurmayları birbiriyle temasa geçeceklerdir.

c) Türk-İngiliz-Fransız İttifakındaki Sovyet çekincesine muvazi bir İngiliz-Fransız çekincesi Türk-Sovyet Andlaşmasına konulacaktır.

Bizim projenin sunulmasından sonra Moskova'dan arka arkaya haberler gelmeye başladı: 10 Eylül'de ajanslar Rusya'da kısmî seferberlik ilân edildiğini bildirdiler. 15 Eylül'de Sovyet Büyükelçisi Terentief Sovyet

Hükümeti'nce Saraçoğlu'nun resmen Moskova'ya davet edildiğini tebliğ etti. Bu görüşme sırasında Saraçoğlu'nun kendisine Türk projesi hakkında Sovyet görüşünü sorması üzerine Büyükelçi bu hususta bir talimat almadığını, fakat seyahat sonunda herhalde Sovyet-Türk antlaşması imza edileceğini gayet tatlı ve iyimser bir ifadeyle söyledi. Daveti müzâkere eden Bakanlar Kurulu, bunun kabulüne karar verdi.

17 Eylül 1939'da Sovyet ordusunun Polonya arazisine girdiği öğrenildi. Ayrıca Sovyet Hükümeti, devletlere birer nota tevdi ederek, Sovyet ordusunun doğu Polonya'ya batı Ukranya ve Batı Beyaz Rusya halkının mallarını ve canlarını müdafaa için girdiğini, Polonya ve hükümetinin mevcudiyeti kalmadığını ve Sovyet Hükümeti'nin bitaraflik siyaseti güdeceğini bildirmiştir. Bu haber Avrupa Hükümetleri tarafından çeşitli biçimde yorumlanırken, bizim hükümet Sovyet hareketinin Polonya arazisinde ilerleyen Alman kuvvetlerinin, Sovyet hudutlarına yaklaşması ihtimâline karşı bir tedbir olabileceği faraziyesini tercih ediyor ve Almanlar'ın daha sonra Romanya üzerinden Karadeniz'e sarkmadıkça Sovyet Rusya için tehlikeli bir durum olmayacağını düşünüyordu. Durum karışık, her türlü inkişâf mümkün idi. Sovyetler Almanlar'la saldırmazlık paktının gizli veya zımnî hükümlerinden istifade ederek Polonya'yı Almanlar'la taksim etmiş olsalar bile (Bu tarihte ne biz, ne de müttefikler 23 Ağustos'ta Polonya'nın taksimi üzerine Almanya'nın Sovyet Rusya ile gizlice anlaşmış olduğunu bilmiyorduk. Bu durum savaştan sonra Nürenberg mahkemesinde açıklığa kavuşacaktı.) düne kadar birbirile amansız düşman olan iki güçlü devletin orduları karşı karşıya mevzi almış bulunuyorlardı. Birbirlerini kollamamaları imkânsızdı. Sovyetler Alman işgali altında bulunan Polonya'ya girmekle fiili bir durum yaratılmış oluyordu. Başka bir deyişle, artık bir Alman-Sovyet cephesi kurulmuş sayılabilirdi. Sovyet Rusya'nın hesabı savaş sonrası çöküntüleri üzerinden menfaatler temin için, birinci safhada bitaraf kalmak idi. Yukarıda bunu açıklamıştım. Sovyetler'in Polonya'yı işgalden sonra da devletlere verdiği nota anlamlı idi: "Polonya Hükümeti ve Devleti kalmadığı için ..." diyordu. Yani Almanya Polonya'yı işgal ve yok etmiş, kendisi de, sahipsiz araziye kendisine buyur etmiş... Eder ya... Üstelik bir de bitaraflik teyidi... Aslında, Almanya ile kararlaştırılmış olsun olmasın, isterse hodbehod hareket etmiş olsun, Polonya Sovyet saldırısına uğramış idi. Polonya'yı Alman saldırısına karşı garanti eden ve bu garanti gereği 1 Eylül'de Almanlar'ın saldırısı üzerine Almanya'ya savaş ilân eden Fransız ve İngilizler'in tıpkı Almanya gibi Polonya'ya saldıran Sovyetler'e savaş ilân etmeleri akla geliyordu. Ancak böyle bir şey büyük bir hata olurdu.

Çünkü, bu Sovyetler'i ister istemez Almanya'nın muharip müttefiki yapardı. Kaldı ki, garanti konusu Polonya Devleti iki tarafın işgali dolayısıyla ortadan, haritadan, hiç değilse müttefiklerin son zaferine kadar, kalkmış bulunuyordu.

Bu itibarla hükümetimiz müttefiklerine bu yoldaki görüşünü bildirerek, ihtiyatlı ve hesaplı hareket etmeleri gereğini bildirdi. Türkiye devlet adamları hiç bir hayal ve hülyaya kapılmıyordu. Alman-Sovyet anlaşması ne kadar câli, samimilikten uzak ve muvakkat olursa olsun, iki tarafın menfaatleri bunu devam ettirmek olduğu müddetçe, birbirlerine hoş görünmek, birbirlerine itimat telkin edip, birbirleri delaletiyle menfaatler temin etmek isteyeceklerdi. Hatta birbirlerini avutmak için, her türlü fenalığı yapmaktan çekinmeyeceklerine hiç şüphe yok idi.

O dönemde tayakkuzun gerekli olduğu yollar üzerinde atılacak her adım ihtiyatlı olmalıydı. Batılı müttefiklerimiz Sovyetler'in Moskova'da bizi Üçlü İttifâk'tan ayırmak için tazyik edebileceğini, bu şartlar içinde, Moskova'ya gitmenin hatta lüzumsuz olduğunu bildirmekten geri durmamıştı. Ama, Saraçoğlu, Üçlü İttifâk'tan vazgeçmenin hiç bir veçhile söz konusu olamayacağını gayet tabii olarak İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'ne tekrar eyledi. Bu bir yılcık çıbanıydı ki, deşilmesi bizim için hayati idi. Bu da ancak mahallinde, Moskova'da olabilirdi.

Hükümet Saraçoğlu'nun Moskova davetini kabul ettiğini Sovyet Büyükelçisi'ne bildirdi. Saraçoğlu heyeti Dışişleri Genel Sekreter yardımcısı olarak ben, Birinci Daire Başkanı Feridun Cemal Erkin ve Özel Kalem Müdürü Zeki Polar'dan oluşuyordu. Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay orada heyete katılacaktı.

21 Eylül 1939'da Ankara'dan ayrılarak ertesi gün öğleden sonra saat 15'te Kadeş vapuru ile Odesa'ya hareket edildi. Saraçoğlu'na Sovyet Büyükelçisi refakat ediyordu. Odesa'ya kadar gezimiz tatlı hikâyeler anlatan Sovyet Büyükelçisi'nin eşliği ile gayet hoş ve neşeli geçti. Tek şikâyetimiz Terentief'in kendine has telaffuzu ile "ç"leri çatlatarak bizi arka arkaya bir düzine çay içmeye teşvik etmesiydi.

Bu seyahattan beklenen sonuçlara, yukarıda da temas eylediğim gibi, bir türlü aklım yatmıyor idi. Mutmain ve rahat değildim. Seyahatin verdiği ve eski İsviçre ahablığımızın havası içinde baş başa kalma ve sohbet etme imkânlarından yararlanarak, Saraçoğlu'na seyahatin neticesinden ümitvar olup olmadığını sordum. Bu suali sormadan gayet şen olan Saraç-

oğlu birdenbire ciddileşti ve kendisine has olan nüfuz edici, zeki ve şüpheli eda ile yüzüne baktı. Ben de kendisine dedim ki: “Başından beri aklımın erdiğince, sonuçsuz kalan İngiliz-Fransız-Sovyet müzâkerelerini izlemiştım. Dün gece de Sovyetler’in Almanlar’la yaptığı Saldırmazlık Paktı’nı ve bizim İngiliz ve Fransızlar’la akdedeceğimiz antlaşma projesini bir daha okudum. Alman-Sovyet Antlaşması diyor ki: İki âkid taraftan hiç biri doğrudan doğruya veya bilvasıta öteki tarafa yöneltilen herhangi bir devletler grubuna iştirâk etmeyecektir. Halbuki, bizim projenin maddeleri ve bünyesi malûm. Sovyetler bir taraftan, Almanlar öte taraftan Polonya’yı işgal ediyor. Fiilen cürüme iştirak halindeler. Şimdi biz bu ortaklardan birine, diğerine karşı bizimle ittifak akdetmesini istiyoruz. Ne olacak?” Saraçoğlu’nun ciddi bakışı yüzümde toplandı. Başını salladı ve hiç cevap vermedi.

Odesa’ya vardık. Heyeti karşılamaya Hariciye Komiserliği Yakın Doğu Şubesi Müdürü Novinkof gelmişti. Hemen trene binip Moskova’ya hareket edildi. Odesa’da fevkalâde durum havasının hâkim olduğunu, karartma uygulandığını gördük. Moskova’ya kadar güzergâh üzerinde trenler dolusu asker sevkediliyordu. Bunların henüz elinde silâh yoktu. Arkalarında kalın lokmalı kısa hırkalar vardı. Ortada mühim bir tahşidat ve sevkiyat vardı. İstikamet Polonya ve Romanya hudutları gibi görünüyordu. Sevkiyat dolayısıyla yollardaki tıkanıklık yüzünden 25 Eylül akşamı Moskova’ya vardık. İstasyonda Dışişleri Komiser muavini Potemkin, diğer Muavin Dekanazof, Moskova Sovyeti Başkanı Korolof, Merkez Komutanı Albay Suvarof, Büyükelçimiz Haydar Aktay, İran Büyükelçisi Saad, Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmet Han, Yunanistan Büyükelçisi Marketti, Bulgaristan elçisi Antonof, Romanya Elçisi Diano Türkiye Dışişleri Bakanını karşılamaya gelmişlerdi. İstasyon Türk-Sovyet bayraklarıyla donatılmıştı. Karşılamaya gelen Sovyet ileri gelenleri Molotov’un bizzat istasyonda bulunamamasını Kremlin’deki fazla meşguliyetinden ileri geldiğini samimiyetle anlatmağa çalışıyordu. Heyetimizi ecnebi misafirlere tahsisi müddet olan Spiridonova adlı çok güzel eski zamandan kalma bir binada misafir ettiler. Bu binayı iyi bilirdim. Eskiden (1931-1934 yıllarında) Moskova’da iken burada İsmet Paşa da oturmuştu. Karahan burada oturur ve sık sık kendisile bahçede tenis oynardık. Bir çok davet burada verildiği için, çok defa hoş vakit geçirmiş idim. Burada yıllar sonra kaldığım ilk gece bütün bu hatıralar zihnimde canlandı.

Ertesi gün, 26 Eylül sabahı Saraçoğlu Molotov’u ziyarete gitti. Önce Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Meclisi Divanı Başkanı Kalenin tarafından

kabul edildi. Öğle vakti Molotov, Saraçoğlu şerefine bir ziyafet verdi. Bu yemekte Mareşal Vorosilov, Mikoyan, Hariciye Komiser Muavini Potemkin, Dekanazof, Lozrovski gibi bilinen seçkin kişiler vardı. Molotov çekici ve dost görünmeye çalışıyordu. Herkesin şerefine ayrı ayrı nutuklar söyledi ve her nutkun sonunda elindeki kadehi usul üzere bir kerede içti. Saraçoğlu her kadeh kalkışında usul ve erkâni ile ağzına götürdü, bir yudum almakla yetindi. Tabii ben de öyle yaptım. Sofradaki Sovyet ileri gelenleri, eskiden tanışıklığım, hatta bazılarıyla oldukça hususiyetim bulunması nedeniyle böyle ihtiyatlı içişimden dolayı bana şaka yollu tarz ettiler. Ben de şakalaşarak, idare ettim. Yemeğin sonunda Molotov bir nutuk daha verdi ve kadehini Türk-Sovyet dostluğunun şerefine kaldırdı. O zaman ben de kadehimi bir hamlede içtim. Molotov yanında oturduğum Vorosilov'a "Bak istediği zaman nasıl da içmesini biliyor" diye söz etmesi üzerine ben de "değerine olmak şartıyla" diye karşılık verdim.

Aynı gün öğleden sonra Molotov'la Saraçoğlu ilk görüşmelerini yaptılar. Molotov Türkler'in müttefikler ile akdetmeyi tasarladığı Üçlü İttifâk Andlaşması üzerinde inceden inceye sualler sorarak bunun niteliği ve kapsamını öğrenmek istedi. Zaten Potemkin ve Terentief vasıtasıyla Sovyet Hükümeti durumdan bilgi edinmişti. Saraçoğlu elindeki metinlerle tekrar Sovyet meslekdaşını enine boyuna aydınlattı. Molotov'un bizim Türk-Sovyet Andlaşması projesine teması beklenirken bundan sözetmedi. Görüşmeleri hükümetine intikal ettireceğini açıkladı ve Saraçoğlu'na bir kağıt uzattı. Saraçoğlu "Nedir?" diye sordu. Molotov, Montrö mukavelesinin bazı maddelerinde değişiklik yapılmasına ilişkin olduğunu söyledi. Saraçoğlu hemen, böyle bir işin görüşme mevzuu olamayacağını ileri sürerek, kağıdı almak bile istemedi. Fakat Molotov nasıl olsa görüşmeler ve konuyu kapsayacağı için bunu bilmemezlikten gelmenin pratik bir faydası olmayacağını belirtip ısrar etti. İlk günün intibai herhalde acaipti. Gelecekte hakkında bir hayli işaret belirmiş sayılabilirdi. Bazı başka meselelerin de olduğu ortaya çıkmıştı.

Ertesi gün, 27 Eylül, toplantı Stalin'in önünde yapıldı. Stalin babacan, cana yakın, tatlı edasıyla Saraçoğlu'nu Üçlü İttifâkımızın müzakeresindeki çalışmaları ve başarısından ötürü övdü. Ve bu Üçlü Antlaşma'yı "Moskova'da âkdedilecek Türk-Sovyet Andlaşması'yla uyumlu kılmak için" Üçlü Andlaşma'ya iki değişiklik yapılmasını teklif etti. Bunlardan biri, İngiliz ve Fransızlar'ın Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantilerden herhangi biri dolayısıyla bu memleketler savaşa sürüklendikleri takdir-

de Türkiye'nin onlarla işbirliği yapacağı taahhüdünü taşıyan 3 üncü maddenin değiştirilmesi, diğeri de Sovyet Rusya lehine rezervi içeren iki numaralı protokole bir fıkra eklenmesini öngörüyordu. Üçüncü maddedeki İngiliz ve Fransızlar ile Türkiye'nin işbirliği taahhüdü yerine, Türkiye'nin bu iki devletle istişare (consultation) edeceğinin yazılması isteniyordu. 2 No.lu protokole yapılacak ilâveye gelince, mevcut Sovyet Rusya lehine rezerv hükmünden sonra "İngiltere ve Fransa Rusya ile savaşa girerse, bu taahhütler Türkiye'yi bu memleketlere yardıma mecbur edemez. Bu durumda savaşın bütün süresince İngiltere-Fransa-Türkiye Andlaşması tesirsiz (sans action) kalır" diye bir cümle eklenmesi teklif ediliyordu.

Bundan başka Stalin, Sovyetler ile Türkiye arasında âkdi tasarlanan andlaşmanın yeni Sovyet-Alman siyasetine uygun düşmesi için "Türkiye Almanya'nın saldırısına uğradığı takdirde, Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin yanında Almanya'ya karşı her hangi bir harekâta geçmiyeceğine dair bir çekince konulması gerektiğini söyledi.

Müzâkereler esnasında Stalin yeniden Molotov'un geçen toplantıda Saraçoğlu'na söylediği Montrö Sözleşmesi hükümlerinde değişiklik yapılması meselesine temas etti. Molotov'un verdiği kağıtta yazılı olandan anlaşıldığına göre Sovyetler'in istediği:

a) Barış ve Savaşta Türkiye muharip olsun olmasın, Karadeniz sahildarı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişi hakkında, her seferinde Sovyet Rusya ile Türkiye'nin müştereken karar verecekleridir.

b) Montrö sözleşmesinin 18 inci maddesinde belirtilen tonajın 1/5 birimden fazlasının geçmesine Türkiye müsaade etmeyeceğini taahüt edecektir.

c) Karadeniz sahildarı olmayan devletlerin insancıl yardım için Karadeniz'e gönderecekleri Savaş gemilerinin geçmesine Türkiye müsaade etmeyecektir.

d) Akvam Cemiyeti Konseyi'nin bir kararı gereğince muharip devletler savaş gemilerinin geçmesine, bu karara Sovyet Rusya iştirak etti ise, müsaade edilecektir.

e) Sovyet Rusya ve Türkiye arasında önceden anlaşmadan, iki taraf Montrö sözleşmesinde değişiklik için her hangi bir müzâkereye katılmayacaklardır.

Stalin'in tatlı mı tatlı bu talepleri ileri sürmesi üzerine Saraçoğlu, Üçlü Antlaşma metninin üç devlet arasında karara bağlandığını, bu metnin Stalin'in istediği şekilde tadil edilmesine muvaffakat etmenin ne kendi, ne de yalnız Türkiye hükümeti elinde olmadığını, bilhassa müttefiklerimizin Romanya ve Yunanistan'a vermiş oldukları garantileri tesirsiz bırakmayı amaçlayan değişikliğe haklı olarak itiraz etmelerinin tabii olacağını izah etmiş ve meseleyi hükümetine bildireceğini söylemiştir. Yapılacak Sovyet-Türk ikili antlaşmasına Stalin'in konulmasını istediği Alman rezervine gelince, bunun antlaşmayı, istenilen şeyin tamamen tersine, manasız ve hedefsiz bırakacağını anlatarak red etmiştir.

Saraçoğlu'nun, Montrö sözleşmesi hükümlerinde değişiklik yapılması-na ilişkin teklifleri de, evvelki celsede Molotov'a söylediği üzere, kesin bir dille reddetmesi, Sovyet tarafının ise bunda ısrarı üzerine müzâkere, havası kızışmaya başlamıştı. Sovyetler, iki memleket arasında varılacak antlaşmada yer alması tabii olan bu talebi Saraçoğlu'nun görüşmeyi red etmesi nedenini anlamadıklarını belirterek ısrar etmeye devam etmişler, Saraçoğlu da uluslararası çok taraflı bir anlaşmayı Sovyet Rusya ile karşılıklı anlaşarak değiştirmeye Türkiye Hükümeti'nin muvafakat etmesinin imkânsız olduğunu, değişikliklerin sözleşme metnindeki hükümler ve koşullar gereğince yapılması icab ettiğini ifade etmiştir. Sovyet tarafının ısrar ve sıkıştırması üzerine de Saraçoğlu kesin biçimde, "eğer Stalin yoldaş Montrö Sözleşmesi hükümlerinin değiştirilmesi hususundaki talebinde ısrar etmek kararında ise benim derhal Türkiye'ye geri dönmem için gerekli kolaylıkların yapılmasını rica ederim" demiştir.

Durum bu merkezde iken Stalin Molotov'un değişiklik projesini alarak okumuş ve gayet yumuşak ve tatlı bir eda ile "Canım bu proje çok kaba yazılmış" diye kâğıdı bir kenara koymuştur. Böylece o günkü toplantı belirsiz bir yumuşama havası içinde sona ermiştir.

Büyükelçiliğe döndüğümüzde, Saraçoğlu'nun hükümete raporu hazırlanırken, durum tekrar gözden geçirildi. Kızgın, yorgun, hırçın olması lâzım gelen mücahidin "Benden söylemesi, Sizden yazması" diye bizlere ne kadar samimi iç döktüğünü, Kremlin'deki görüşmeler esnasında muhatapları tarafından sarfedilen kelimeleri hemen hemen teker teker hatırlayarak kıymetlendirdiğini, zamanın ağır koşullarına rağmen nasıl bir hoş meşreplik içinde bizimle çalıştığını hatırlarken bugün hala içim sızlar.

Sovyet dostlarımızın ileri sürdükleri tekliflerin Türkiye'yi düpedüz kısırlaştırmaktan ve onu siyâsî hacir altına almaktan başka bir mânâsı olma-

dığı aşikâr idi. Bu teklifler gayet ustaca, birbiriyle irtibatlı düzenlenmiş ve Türkiye'yi Sovyetler'in izlemekte oldukları ve gelecekte izlemeği tercih edecekleri siyasete hiç değilse paralel, fakat aslında onu tabi duruma sokacak nitelikte idi. İngiliz ve Fransızlar Yunanistan'a ve Romanya'ya verdikleri garantiler dolayısıyla savaşa sürüklendikleri takdirde, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile işbirliği taahhüdü yerine konsültasyon, istişâre yer alacak. Tabii bu istişâre yapılırken Sovyet müttefikimizin kararı hâkim olacaktı. Böylece meselâ Romanya saldırıya uğradığı ve İngiltere ile Fransa saldırıcıya karşı savaşa sürüklendiği ve Romanya'ya yardım etmek istedikleri takdirde, önce bizimle istişâreye başlayacaklar. Bu istişâre devamde dursun, Türkiye İngiliz-Fransız-Romen yardımlaşmasında bir taahhüdü bulunmadığı ve ona taraf olmadığı için Montrö Sözleşmesi'nin 19. uncu maddesinin öngördüğü durum ortaya çıkmış olacak ve İngiliz ve Fransızlar Boğazlar'dan Romanya'ya yardım gönderemiyeciklerdi. Beklenenin tersine, konsültasyon neticesinde Türkiye işbirliğine karar verecek olursa, bu sefer de Sovyetlerin Montrö hükümlerinin tadiline ilişkin projesi gereğince Türkiye, Karadeniz sahilardı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Karadeniz'e geçmesine izin vermeyecek. Böylece perçinli olarak İngiliz ve Fransızlar Romanya'nın yardımına gidemeyecek.

Üçlü İttifâk tasarısına ekli iki numaralı protokole Sovyetler'in eklemek istedikleri cümle, görünürde normal gibi geliyor: Üçlü andlaşmanın iki numaralı protokolünde "Türkiye'nin bu anlaşma ile üstlendiği taahütlerin, bu memleketi Sovyet Rusya ile silâhlı bir ihtilâfa sürükleyecek her hangi bir harekete zorlayamayacağı yolundaki Sovyet rezervi açık ve esas olduğuna göre, Sovyetler'in, "bahusus ki, bu taahütler, İngiltere ve Fransa Sovyetler'le savaşa girdikleri takdirde Türkiye'ye bu memleketlere yardıma zorlayamaz. Böyle bir durumda savaş süresince Türk-İngiliz-Fransız anlaşması hareketsiz kalır, tatbik edilemez" hükümünün eklenmesini istemeleri Türkiye'nin bitaraflığını sağlamak ve andlaşmanın işlemeze hale geldiğini kendilerine göre katmerli biçimde perçinlemek için eski edebiyatçıların "hüsnü tekrar" yani güzel faydalı tekrar anlamına gelen deyimiyile, Sovyet vesvesesinin siyasî bir mahsulü idi.

Biraz yukarıda belirttiğim Montrö Sözleşmesi'nin tadiline ilişkin tekliflerine gelince: Molotov'un projesinin yazılış şekli ne olursa olsun, amaç Montrö sözleşmesi hükümlerinin tadili konusundaki usul, merasim ve şartları koyan 29 uncu maddeyi, bir elin tersile, bir tarafa atarak, uluslararası çok taraflı bir andlaşmayı sabote etmek ve Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine geçişi yasaklayan, Sovyetler'in ağır basa-

cakları, Sovyet vesayeti altında ikili bir Türk-Sovyet Boğazlar rejimi kur-
maktan başka bir şey değildi.

Saraçoğlu müzâkereler esnasında Boğazlar Sözleşmesi'nin tadili teklifi-
ni reddetmişti. Bundan başka andlaşmaya konulmasını istedikleri Alman
rezervini de geri çevirmişti. 3 üncü maddeki işbirliği taahhüdünün
konsültasyona dönüştürülmesi talebini ve iki numaralı protokole Sovyet-
ler'in eklenmesini istedikleri cümleyi ise, hükümetinin takdirine bırakaca-
ğını bildirmişti.

Türk Hükümet'i Sovyetler'in 3 üncü madde taahhüdünün konsültasyo-
na çevrilmesini ve 2 no.lu protokolde Sovyetler'in istediği fıkranın eklen-
mesi teklifi üzerinde durmuştur. Bir İngiliz-Fransız-Sovyet silâhlı ihtilâfın-
da esasen mevcut rezerv gereğince Türkiye bitaraf kalacağına ve Üçlü İtti-
fâk zaten işlemez olacağına göre Sovyetler'in konulmasını istedikleri
cümlelerin kabulü fazla bir değişiklik sayılmazdı. Parafe edilmiş Üçlü İtti-
fâk Andlaşması'nın 3 üncü maddesindeki yardım taahhüdünün konsültas-
yona çevrilmesi de incelenmeğe değer görülmüştü. Bir kere konsültasyona
girişecek Türkiye, isterse yardım kararına varabilirdi. Bundan başka, Sov-
yet Rusya ile akdi beklenen yardımlaşma andlaşmasında, Balkan bölgesin-
de saldırı halinde iki tarafın istişare edecekleri hükmü yer alınca, Üçlü İt-
tifâk'ın 3 üncü maddesinde ve Türk-Sovyet anlaşmasında yer alacak istişa-
re dolayısıyla Balkanlar'da güvenliğin kurulmasını amaçlayan bir zincir
halkası teessüs etmiş olabilirdi. Bu suretle Sovyet dostlarımıza iyi niyetimi-
zin ve onlara güvenimizin bir delilini daha vermiş olurduk. O nedenle
hükümet 28 Eylül'de Ankara'da parafe edilmiş olan Üçlü İttifâk'ın 3 üncü
maddesinin ve iki numaralı protokolün Sovyet taleplerine uygun olarak
değiştirilmesini İngiltere ve Fransa hükümetlerine teklif etti.

Bu konuda iki Batılı müttefikimizle Ankara'da cereyan eden müzake-
reler kolay olmamıştır. İngiliz Hükümeti nisbeten anlayış gösterdiği halde,
başlangıçta Fransa Hükümeti tepki göstermiştir. Bu müzâkereler devam
eder ve aşamaları bize bildirilirken Saraçoğlu'nu sık sık ziyarete gelen
Fransız Maslahatgüzarı eski dostum Payar ve Boğaziçi'nden komşum, İs-
tanbul efendisi Kont S. Ostrorog'un durumumuzu ve ümitlerimizi benim-
seyerek, gösterdikleri anlayışı, hele Ankara'da hükümetine Türk görüşünü
benimsenmek için içtenlikle çalışan Büyükelçi Massigli'yi anımsamamak
olanaksızdır.

Ankara-Paris-Londra arasında cereyan eden müzâkereler neticesinde,
Üçlü İttifâk metninin Sovyetler'in istediği şekilde değiştirilmesini müttefik-

lerimizin kabul ettikleri Saraçoğlu'na bildirilmişti. Türk Hükümeti'nin bu kararı Sovyet dostluğuna ve onunla dürüst ve samimi bir politika izlenmesine ne kadar kıymet atfettiğinin en güzel bir delilidir. Kuşkusuz bu değişiklik, yapılacak Türk-Sovyet İkili Andlaşması ile irtibatlı idi.

Ankara'dan bu yolda alınan talimat üzerine Saraçoğlu ile Molotov 14 Ekim'de buluştular. Saraçoğlu Molotov'a sözkonusu Sovyet değişiklik taleplerini hükümetinin kabul ettiğini bildirdi. Molotov hemen Alman rezervi konusunu ele aldı ve ısrar etti. İşin tuhafı, bu kaydı koydurmayı Almanlar'a vadetmiş olduklarını açıklamaktan geri durmadı. Saraçoğlu gene güzel bir dille reddetti. Olacak şey değildi. İş Alman rezerviyle de kalmıyordu. Çünkü Almanya'nın müttefiki olan İtalya, bize saldırırsa, Sovyet Rusya Alman rezervi dolayısıyla yine seyirci kalmak istiyordu. Bir saldırıya karşı öngörülmüş olan Türk-Sovyet yardımlaşmasının ne manası kalıyordu? Saraçoğlu'nun direnmesi üzerine Molotov, anlaşmaya Alman rezervi konulması Sovyet Hükümeti'nin bir kararı olduğuna göre, durumu hükümete arz etmek gerektiğini söyleyerek, bu meseleyi gelecek celseye bıraktı. Ve hemen yeniden Boğazlar meselesine geçti. Saraçoğlu'nun Mareşal Vorosilov'la konuşurken güya, Boğazlar rejiminin Sovyetler'in menfaatine uygun olarak Sovyetler'le birlikte değiştirilmesine taraftar olduğu yolunda sarfettiği bir ifadesine atıf yaptı. Saraçoğlu, böyle bir şey söylemediğini ve söyleyemeyeceğini, Vorosilov'a kısa bir nezâket ziyareti yaptığını odada hiç bir şekilde siyasî konulara temas etmemiş olduğunu kesinlikle ve hemen belirtti. Molotov gene ısrar edip Saraçoğlu'na, resmî bir antlaşma yerine, Türkiye'nin Montrö Sözleşmesi'nin kendisine verdiği yetkiler ve hakları Sovyet güvenlik menfaatlerine uygun olarak kullanım şeklini saptayacak bir beyannameye konulmasını istedi. Saraçoğlu yeniden, her ne şekilde olursa olsun, ikili olarak, gayri hukuki yoldan, Montrö sözleşmesinin değiştirilmesi ve zedelenmesini kabul edemeyeceğini söyledi. Bu celse de böylece sona erdi.

16 Ekim'de yeniden toplanıldı. Molotov'un yanında yalnız Potemkin var idi. Molotov, Saraçoğlu'na Stalin'in "çok kaba" diye kenara koyduğu proje yerine hazırlanmış bir başka proje sunarak, Hükümeti'nin gerek Boğazlar rejiminin tadili, gerek Alman rezervinin konması hususunda ısrar ettiğini açıkladı. Stalin'in "çok kaba" bulduğunu söylediği projesi yerine hazırlanan yeni "zarif" proje ağıdalı bir Fransızca ile yazılı olup ortaya hiç bir yenilik getirmiyordu. Projeye göre:

"Türkiye Sovyet Rusya'nın Boğazlar bölgesi ve Karadeniz'de ortak menfaatlerinin en etkin şekilde korunması gereğine ilişkin olarak Montrö

Sözleşmesinin, özellikle onun 20 ve 21 inci maddelerinin, işbu maddelerde öngörülen şartlar altında, Karadeniz'e geçecek Karadeniz'de kıyıları olmayan devletlerin savaş ve yardımcı gemilerinin, ayrıca bu devletlerin askerî nakliyatının kabul edilmemesini sağlayacak biçimde uygulanması konusunda iki hükümet, danışıklı olarak, harekete karar vermişler ve bu çerçevede iki hükümet, Avrupa'daki savaş nedeniyle, işbu antlaşmanın Boğazlar'a hemen uygulanmasını uygun bulmuşlardır."

Daha önceki Sovyet taleplerinin şekil değiştirerek, tekrardan ibaret olan bu teklifi de Saraçoğlu aynı kesinlikle reddetmiştir. Ancak bu sefer Molotov "Voroşilov'a vadettiğiniz halde şimdi neden vazgeçiyorsunuz" yolunda bir tarzde bulunmuştur. Saraçoğlu yeniden bu işte Molotov'un bir yanlışı olduğunu, özel bir nezâket ziyareti esnasında, esasen Stalin'e bile red ettiği bir talebi, kabul ettiği yolunda bir söz söylemiş olmasının mantığa da uymadığını açıkça ve kesinlikle anlatmaya çalışmış ise de, Molotov daha da ileri giderek, "Voroşilov gibi büyük bir devlet adamına yapılan ziyaret her zaman resmîdir, orada söylenen sözler de resmîdir" diye karşılık vermiştir. Saraçoğlu'nun bize akşam anlattığına ve hükümete gönderdiğimiz raporda belirttiğimiz üzere müzakere, tartışma ve hatta bir nevi boğuşmayı andıran bir hava içinde cereyan ederek, akıl ve mantığa sığmayan ve Türk Devleti'nin haysiyetile bağdaşmayan taleplerin kabul edilmemesi yüzünden Türk-Sovyet müzâkereleri sona ermiş, sonuçsuz kalmıştır.

Şükrü Saraçoğlu, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında, Türkler'in samimiyetle mevcut olmaları istedikleri ve Sovyetler'in de mevcut olduğuna bizi inandırmak istedikleri dostluk esası üzerine karşılaşabilecekleri bir tehlikeye karşı bir savunma ve işbirliği binası kurmaya samimiyetle azmetmiş, memleketini seven, istiklâl ve egemenliğin ufak bir sınırlamaya ya da ayrıcalığa tahammülü olmayan mefhumlar olduğuna kesinlikle inanmış, muhakemesi matematiksel bir biçimde işleyen ve görevlendirildiği görüşmeleri iki memleket arasında eşit şartlarla sonuçlandırmayı içtenlikle isteyen bir adam idi. Saraçoğlu kuşkusuz Moskova görüşmelerinde Türk-Sovyet ilişkilerini perçinlemek için çok samimi uğraşmış, son denli sabırlı, temkinli, memleketinin prestiji ve bağımsızlığının gereklerini tamamen müdrik yüksek vasıflı bir devlet adamı ve Türk vatanseveri olarak hareket etmiştir. Memleketindeki siyasî mevkii ve kişiliğini korumak sevdasına kapılmamış, Dışişleri Bakanı sıfatıyla yürüttüğü görüşmeleri mutlaka başarılı sonuç vermiş olarak göstermek için herhangi bir formül oyununa yer vermemiştir.

Siyasî tarihimizin Saraçoğlu'nun bu tutumunu takdir ile kaydetmesi ve memleketin onu hürmet ile anması gerekir.

Bizim heyet Moskova'ya vardığı zaman manzara şöyle idi: Almanlar 1 Eylül'den itibaren Polonya'yı "Yıldırım Savaşı" ile işgale başlamışlardı. Sovyetler 10 Eylül'de kısmî seferberlik ilân etmiş, 17 Eylül gecesi Polonya Büyükelçisi'ne bir nota vererek, Rusya'nın menfaatlerini korumak ve doğu Polonya'da yaşayan Ukranyalı azınlıkları korumak için Kızıl Ordu'ya ertesi sabah Moskova saatiyle Polonya Sovyet sınırını geçmek emrini verdiklerini bildirmiş ve Polonya'ya fiilen saldırmıştı (Polonya Büyükelçisi Notayı almak istememişti). Sovyetler Polonya'nın leşine konmuşlar, daha doğrusu leşi Alman sırtlanının ağzından kapmışlardı.

Moskova'da yorumlar birbirini izliyordu. Ortalıkta tam bir esrar havası esiyordu. Temas ettiğimiz sefaretlerin hiç birinin hiç bir şeyden haberi yoktu. Her zamanki gibi Moskova'da hâkim olan gizlilik havası olağanüstü durum tedbirleri nedeniyle bir kat daha esrarengiz ve boğucu bir atmosfer yaratmıştı. Bunun içinde yaşayan yabancılar bu normal olmayan koşullar içinde ömür sürmek ve Sovyet Radyosu'nun ve TAS Ajansı'nın verdikleri haberlerle yetinmek zorunda idiler. Sovyet Radyosu denildiği zaman akla kuşkusuz telsiz alıcı cihazı gelir. Ancak, o zamanlar Moskova'da radyo, merkezden bazı imtiyazlı kişilerin evlerine ve sefaretlere çekilmiş hatlara bağlı "haut parler" lerden ibaret idi. Neyse ki, yabancı sefaretlerin kendi küçüklü, büyüklü radyoları vardı.

Moskova'da kaldığımız 23 gün esnasında başta Ribbentrop ve sonra oraya çağrılan Baltık Devletleri Dışişleri Bakanları ile Sovyetler'in yaptığı görüşmeler yüzünden ve biraz da bizim asabımızı hırpalamak gayesiyle, günlerce müzâkerelerin askıda kaldığı olmuştur. Bu hoş günlerde "ya sabır" çekerken Sovyet konukseverliğinin gereği olarak, baleye, operaya, sirke, nehir üstünde vapurla gezinti davetlerine de katılırdık. Bundan başka Saraçoğlu'nun sefarette, tunç heykel gibi, mütevekkil güler yüzlü kaldığını arkadaşlar ile bitmez tükenmez satranç oyunu oynadığını da anımsarım. Büyükelçi Haydar Akday, Behçet Türkmen, Zeki Polar, Başkonsolos Cemal epeyce şah mat olmuşlardı.

Biz Moskova'da iken 27 Eylül'de gelen Ribbentrop'la 29 Eylül'de bir Dostluk ve Sınır Andlaşması imza edildi. Sovyetler Estonya, Letonya ve Litvanya Dışişleri Bakanlarını sırasıyla Moskova'ya çağırarak, Estonya ile 28 Eylülde, Letonya ile 5 Ekimde, Litvanya ile de 10 Ekim'de imzaladıkları Andlaşmalarla, bu memleketlerde askeri üsler elde etmişlerdi. Finlan-

diya'dan da benzeri taleplerde bulunmuşlar, ancak 12 Ekim'de başlayan görüşmeler sonuç vermemişti. 16 Ekim'de Polonya'nın Almanlar ve Sovyetler tarafından işgali tamamlanmıştı. Sovyetler 16 Eylül'de Japonya ile imzaladıkları sınır anlaşmasıyla, Japon-Mançu ve Sovyet-Moğol sınır işlerini istedikleri formüle bağlamışlardı.

Sovyetler ile Almanlar'ın vardıkları sonuç, o anın koşullarına göre, muhakkak ki, herbirinin ihtiraslarını tatmine imkân verecek ufuklar açan bir başarı olmuştu. Polonya, Almanya ile Rusya arasında taksim ve tasfiye edilmişti. Rusya'ya Baltık memleketleri üzerindeki bütün emellerinin gerçekleşmesi olanakları açılmıştı. Rusya, sınırları dışından itibaren bir nevi dış savunma sınırını sağlayacak şekilde toprak ilhak imkânlarını elde etmiş ve Almanya'nın savaş faaliyetini bu suretle kurulan sınırın dışında tutmuştu. Almanya ise böylece tatmin ettiğini sandığı veya umduğu Rusya'nın bitarafılığı, lehteki tutumu ve yardımı sayesinde Avrupa'yı kana bulayacak olan başarılı saldırılarını hazırlamak ve uygulamak olanaklarını bulmuş oluyordu.

Demek oluyor ki, Baltık'tan Karadeniz'e kadar Doğu'da Sovyetler savunma sistemlerini anavatan sınırları dışına yerleştirmeyi, bir koruyucu ihtiyat çemberi kurmayı başarmışlardı. Ancak bir tek gedik kalmış idi. O da Akdeniz'e götüren Yakın Doğu ve Karadeniz'in kilidi olan Boğazlar ve Türkiye idi. O'nu da yola getirmek gerekiyordu. İşte Saraçoğlu'nun Moskova'da karşılaştığı Sovyet istekleri ve koşullarının anlamı ve amacı bu gerçekte yatmaktadır. Boğazlar Rusya'nın eski ve marazi bir sabit fikri idi. Cumhuriyetin onuncu yıldönümü şenlikleri vesilesiyle memleketimize gelen dost Sovyet Rusya heyetinin başındaki Mareşal Vorosilov'un gezisinin tertibi görevini Hükümet bana vermişti. O zaman ben Moskova büyükelçiliği müsteşarlığından yeni dönmüş idim. Programda Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Kayseri vardı. İzmir'den sonra Mareşal Gelibolu Savaş alanlarını da ziyaret etti. Yanındaki askerler ve bizim mihmandar Generallerden bilgi aldı. Onlara Çanakkale'deki çarpışmalar konusunda kendi görüşlerini açıklarken, şu cümlesini hep anımsarım: "Rusya'nın savunması buradan başlar". Rahmetli Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp (Baydur) ile bu sözün üzerinde uzun durmuştuk. Moskova'da Saracoğlu'nun Vorosilov'la konuşması ile ilgili olarak, Molotov'un ona atfettiği sözler vesilesiyle bu hatıra zihnimde canlanmıştı.

Moskova'dan ayrılmak üzere çantaları toplarken zihnimde şu kanaatler belirdi: Ruslar kurnazca, Almanlar'ın hiç beklemedikleri bir anda Po-

lonya'nın üzerine atlamakla bir olupbitti yapmışlardı. Rusya bunu yaparken, en azından da olsa, bir rizikoyu göze almış, ancak Almanlar'ın reaksiyonunun o anda fiili olmayacağını iyi hesaplamışlardı. Almanya bu oldubittiyi, o zamanki koşullar içinde, kerhen de olsa, bile bile, sırf Avrupa'daki savaşı gereği gibi yapabilmek için kabul etme ve onu 29 Eylül sınırı anlaşmasıyla bir formüle bağlamak zorunda kalmıştı. Almanya rahatça Avrupa'ya, Sovyetler de istedikleri küçük memleketlere çullanabileceklerdi. Artık, Dünya Savaşı başlamış idi. Rusya savaşın dışında idi. İsteddiği kadar kalabileceğini hesaplıyordu. Avrupa Savaşı ister Almanya'nın, ister İngiliz-Fransızlar'ın lehine neticelensin, galipler o kadar perişan olacaklar idi ki, savaş sonrası galip veya mağlup zümrenin, savaş dışı kalmış, kılıcını bilemiş Sovyet Rusya karşısında kıymet ve manası kalmamış olacak idi. Herhalde savaş sonrası devresine gelinceye kadar Rusya kendi aleminde, Almanya da kendi bölgesinde istediklerini yakıp, yıkıp at koşturabileceklerdi.

Demek oluyor ki, başlayan savaş ne kadar feci ise, bir gün savaş filan bittikten sonra ortaya çıkacak "Savaş sonrası" daha da tehlikeli olacak idi.

Saraçoğlu ve maiyetindeki heyet 17 Ekim akşamı saat 18.10'da Moskova'dan ayrıldı. İstasyonda son dakikada Molotov ve Voroşilof'un uğurlamaya geldiklerini gördük. Uğurlama esnasında gösterilmeye gayret edilen samimiyet, 23 günlük boğuşmanın doğurduğu menfi sonuç ile hiç de mütenasip değildi. Marşlar çalınırken trenimiz Sivastopol'a hareket etti. Saraçoğlu haklı olarak, kulakların çok alışmış olduğu ve zihinlerde yer etmiş olan Türk-Sovyet dostluğundan beklenen semerenin alınamamış olması gibi bir başarısızlığın kendisi üzerinde kalabileceği endişine düşmüş olabilirdi. Her halde, sonucun böyle bir siyaset adamının zihnini kurcalaması tabii idi. Bu ruh haletini açıklayan bir tek kelime söylememekle beraber, üzüntüsü bizim gibi yakınları için belli idi.

Sivastopol'a vardığımızda bizi bir otele götürdüler. Öğleye doğru kalkacak olan vapurun hareketine kadar istirahat için birer oda verdiler. Bu esnada Saraçoğlu'nun odasına gittim. Pencereden bakıyordu. Dalgın ve durgun idi. Kendisine dedim ki: "Ne kadar üzülmeniz haklısınız. Ancak üzülmeyin, tersine memnun olun. Türk-Sovyet dostluğuna hizmet ettiniz. Türk-Sovyet dostluğunu çok civanmertçe savundunuz ve onlara Türk dostluğunu fiilen isbat ettiniz. Eğer bu dostluk bizim için olduğu gibi Sovyetler için de bir gerçek ise, bundan sonra semere vermelidir. Samimi söylüyorum, Sovyetler ilk defa bu açık lisanı duydular. Yok eğer onların

zihniyeti, maalesef Moskova'da belirlediği gibi, bizimkinden başka ise, o zaman bizi oyalayan zehabın artık bir seraptan ibaret olduğu meydana çıkacaktır. Bu da büyük bir hizmettir." Yüzüme baktı, kendisine has eda ile başını sallıyarak, gülümsemekle iktifa etti. Aynı gün Sovyetler'in tahsis ettikleri Moskova savaş gemisiyle İstanbul'a hareket edildi.

Moskova'da hareket günü 18 Ekim'de Sovyetler'in yayımladığı resmi bildiri şöyle idi:

"Mukâbil bir ziyaret için Sovyetler Birliği'ne gelmiş olan Türkiye Dışişleri Bakanı Bay Saraçoğlu'nun Moskova'da ikâmeti Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti münasebetleri üzerinde Türk Hükümeti ile Sovyetler Birliği Hükümeti temsilcileri arasında geniş görüş alışverişine vesile teşkil etmiştir. Samimi bir hava içinde geçen bu görüş alışverişi, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluk münasebetinin değişmez niteliği olan iki hükümetin barışı sürdürmekteki ortak arzularını bir kere daha teyid etmiştir. İki hükümet, Sovyetler Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti'ni ilgilendiren meseleleri birlikte incelemek için ileride temasların sürdürülmesinin arzuya şayan olduğunu da tesbit etmişlerdir".

Sovyet gazeteleri de bu resmî bildiriye yorumlarken, müzâkereler iki hükümeti tatmin edici sonuçlar vermemiş olmakla beraber, Saraçoğlu'nun Moskova'dan hareketinin, müzâkerelerin kesilmesi ve Türk-Sovyet dostluğunun bozulması anlamına gelmeyeceğini özellikle belirten yazılar yazmışlardı. Türk-Sovyet dostluğunun payidâr olması, bizim her şeye rağmen içten özlemimiz olduğuna göre, böylece biten müzâkerelerden sonra, iki memleket arasındaki dostluk münasebetlerinin bozulduğu şeklinde değerlendirilmemesi lâzım geldiği yolundaki Sovyet yorumlarına biz de cânî gönülden "âmin" dedik.

Moskova görüşmelerinin akamete uğraması üzerine Saraçoğlu'nun Moskova'dan hareket günü olan 17 Ekim günü Başvekil Refik Saydam'ın Halk Partisi Büyük Millet Meclisi Grubun'da yaptığı açıklama durumu kamuoyuna açıkça anlatmış olmakla burada aktarılmaya değer:

"Dışişleri Bakanımız Moskova'ya giderken, Sovyetler'le aramızda ne yolda bir Andlaşma yapılabileceği iki hükümet arasında görüşülmüştü. Moskova'da bu esaslar çerçevesinde cereyan eden müzâkerelerin bir anlaşmaya varması mümkün olmamıştır. Bunun sebebi Sovyet Hükümeti'nin Dışişleri Bakanımız'a büsbütün yeni teklifler yapılmış olmasıdır. Bu yeni tekliflerin, Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında, Sovyetler'in bilgisi için-

de, kararlaştırılmış esaslarla bağdaştırılması mümkün olmadığı gibi, güvenliğimiz bakımından bize verilen garantilerin bizden istenen taahhütleri de karşılamadığı, ayrıca Boğazlar üzerinde Türkiye'nin uluslararası genel taahhütlerinden başka hükümlerden kaçınmayı temel sayan siyasetiyle, Sovyet taleplerinin bağdaşmadığından Türk-Sovyet müzâkerelerinin bu defa Moskova'da sonuçlandırılması mümkün olmamıştır. Bununla beraber Sovyetler'le olan münasebetimizin eskisi gibi dostluk esaslarına dayanması sürdürülecektir.”

* *
*

IV. Üçlü İttifâk'ın Ankara'da İmzalanması (19 Ekim 1939); Buna Sovyetler Birliğinin Tepkisi

20 Ekim'de öğleye doğru İstanbul'a vardığımızda Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifâk Andlaşması'nın imzalanmış olduğunu öğrendik.

Aynı gün trenle Ankara'ya hareket edildi. Akşam vagon-restoranda Saraçoğlu'nun etrafında oldukça kalabalık vardı. Kimi mütecessis, kimi sohbet kabilinden ve hepsi merak içinde haber almak istiyordu. Saraçoğlu, arkadaşlarından Hamit Şevket İnce ve iki milletvekili ile bir masaya oturdu. Ben başka bir yan masada oturuyordum. Bir aralık isminin geçtiğini duydum. Saraçoğlu'nun yüzüne baktım. Biraz kulaklarımın ağır duyması nedeniyle duyabilmem için sesini yükselten Saraçoğlu'nun, benim kendisine Sivastopol'da söylediklerimi naklettiğini ve kendi kanaatlerini de benim düşüncelerime dayandırdığını bildirmekle bana açıkça bir cemile ve iltifâta bulunduğunu gördüm. Saraçoğlu gibi kendine güveni olan ve mesafele-ri daima muhafaza etmeyi bilen bir kişinin iltifâtı beni gerçekten duygulandırmıştı.

21 Ekim sabahı Ankara'ya varan Saraçoğlu hükümete, Parti Grubu'na ve Cumhurbaşkanı'na geniş izâhat verdi. Aynı gün Anadolu Ajansı'nın Moskova'dan aktardığı İzvestiya gazetesinin bir makalesi, Saraçoğlu'nun Moskova'dan ayrılırken yayımlanan bildiri ve gazete haberlerinin ılımlı ve yatıştırıcı lisanının tersine, hırçın, hatta saldırgan bir ifade ile “Üçlü İttifâk Andlaşması'nın Türkiye'yi savaş yoluna sürüklediğini, İngiliz ve Fransızlar'ın Türk-Sovyet dostluğunu istismar ederek, Sovyetler'i Almanlar'la savaşa sürüklemeye uğraştıklarını, Sovyet Rusya'nın bunu önlediğini, Türkiye'nin kendi üstüne büyük sorumluluklar aldığını, her halde yakında izlediği siyasete karşı tepkilerin ortaya çıkacağı” yolunda sanki ateş püskürüyordu.

25 Ekim günü Sovyet büyükelçisi Terentiyef Saraçoğlu ile görüşmek istedi ve geldi. Sovyet Hükümeti'nin öğrenmek istediği şunlardı:

a) Ne için kendisinin Moskova'dan dönüşü beklenmeden Türkiye, Üçlü İttifak'ı imza etti?

b) Yeni bir durum mu ortaya çıktı?

c) İmzalanan metin Moskova'ya gösterilen metin midir? Değişiklik yapılmış mıdır?

d) Türk Hükümeti Sovyet Hükümeti ile müzâkereleri kesilmiş mi sayıyor? Sovyet Hükümeti'nin kararına göre, müzâkereler devam etmiş olsa idi bir sonuca bağlanır idi.

e) Bir Sovyet-Türk anlaşmasına varılacak olursa, Üçlü İttifak bu Türk-Sovyet anlaşmasına uyacak şekilde değiştirilebilir mi?

f) Sovyet Rusya Romanya ile savaşa tutuşacak olursa, Türkiye Montrö sözleşmesini nasıl uygulayacaktır?

g) Moskova'da Molotov'un ileri sürdüğü, ancak kendisinin kabul etmediği teklifleri Türkiye Hükümeti müzâkere etti mi?

Büyükelçi mülâkat esnasında Sovyet Hükümeti'nin Üçlü İttifak Andlaşması'nı tasvip etmediğini de belirtti.

Nakarat aynı idi. Saraçoğlu'nun verdiği cevapta, "Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın dostluğunu sürdürmek kararında olduğunu, Moskova görüşmelerini kesilmiş saymadığını, Moskova Hükümeti isterse hemen yeniden görüşmelere başlanabileceğini, Üçlü Andlaşma'da değişiklik yapılmasının sözkonusu olamayacağını ve Türkiye'nin Montrö mukavelesi hükümlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu, Sovyet Rusya Romanya ile savaşa tutuşacak olursa Türkiye'nin Montrö mukavelesini nasıl uygulayacağı meselesine gelince, böyle farazi şeylerin müzâkeresine mahal olmadığını ve tartışmak istemediğini" ifade etti.

T.B.M. Meclisi'nin 1 Kasım günü açılışı münasebetiyle Cumhurbaşkanı İnönü'nün, o zamanki deyişle Millî Şef'in demeci hazırlanırken, 31 Ekim akşamı Moskova radyosu Molotov'un Sovyet Şurası önünde yaptığı bir açıklamayı verdi. Bunda bize ihtar ve tehdit bile var idi. Önemli parçalarını burada tekrarlamaya değer:

1. Türkiye ile yapılan müzâkerelerin mahiyeti hakkında yabancı memleketlerde uydurulan masallar arasında Sovyetler'in Kars ve Arda-

han'ın geri verilmesini istediklerine dair uydurma haberler varmış, bu yalan imiş.

2. Sözkonusu olan Karadeniz ve Boğazlar'a münhasır bir karşılıklı yardım paktının imzası imiş. Sovyetler Birliği bu yolda akdedilecek bir paktın kendisini hiç bir zaman Almanya ile silâhlı bir ihtilafa sevkedecek hareketlere yol açmamasını istiyormuş.

3. Savaş tehlikesi halinde Karadeniz Devletleri dışındaki devletlere ait savaş gemilerinin Boğaziçi yolu ile Karadeniz'e geçmelerine Türkiye'nin müsaade etmeyeceği yolunda Sovyet Rusya'nın bir güvenceye sahip olması gerekirmiş.

4. Türkiye Sovyet Rusya'nın bu iki talebini reddetmiş ve bu nedenle paktın imzası mümkün olmamış.

5. Müzâkereler bir Pakt âkdi sonucunu vermemiş bulunmakla beraber, Sovyetler'i ilgilendiren bir çok siyasî meselelere temas etme imkânını vermiş.

6. Sovyetler Birliği için bugünkü uluslararası siyasî durumda Sovyetler'le münasebetleri ciddi önem taşıyan devletlerin gerçek çehresini ve siyasetini bilmek lüzumlu birşey imiş.

7. Gerek Moskova görüşmelerinden, gerek Türkiye Hükümeti'nin siyaset alanındaki son davranışlarından sonra Türkiye'nin siyaseti Sovyetler Birliği için daha çok açıklığa kavuşmuş.

8. Türkiye Hükümeti kendi mukadderatını savaşa katılan Batı Avrupa Devletleri grubuna bağlamayı tercih etmiş.

9. Türk hükümeti Almanya'ya karşı iki aydan beri savaş halinde bulunan İngiltere ve Fransa ile karşılıklı bir Yardımlaşma Paktı imzalamış.

10. Bunu yapmakla Türkiye tam ihtiyatlı tarafsızlık siyasetini reddederek, gelmekte olan Avrupa savaş mihrakına girmiştir.

11. Kendi savaş alanlarına mümkün olduğu kadar fazla tarafsız memleket çekmek arzusunda bulunan İngiltere ve Fransa bundan memnunmuş.

12. Türkiye acaba bu hareketine bir gün esef etmiyecek midir?

13. Sovyetler Birliği, komşusunun dış siyasetindeki yeni gelişmeleri gözönünde tutarak olayların gidişini dikkâtle izlemek görevindedir.

14. Eğer Türkiye Hükümeti şimdi ellerini böylesine bağlayarak, savaşan devletler zümrelerinden bir tarafın maruz bulunabileceği tehlikelerin ağırlığını kendi üzerine almaya razı olmuş ise, pek açıktır ki, üstlendiği sorumluluğa her halde müdriktir.

15. Ancak bu tutum Sovyetler Birliği tarafından izlenen dış siyaset yoluna uygun değildir; o yol ki Sovyetler Birliği dış siyasetinde pek çok menfaatler sağlamıştır.

16. Sovyetler, ellerini gelecekte de serbest bulundurmak ve tarafsızlık siyasetini sürdürmekle, savaşı körüklemekten uzak durduğundan başka, barışı sağlamak için mevcut temâyüle katkıda bulunmayı da tercih etmekte imiş.

17. Sovyetler Birliği bu siyaseti, Karadeniz havzasında da hem Sovyetler Birliği'nin hem de onunla dost olan memleketlerin menfaatlerinin gerektirdiği şekilde tamamen gerçekleştirmek yolunda azimle izleyecekmiş.

Molotov'un ateş püsküren bu demecine rağmen "Millî Şef" Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü'nün T.B.M.Meclisi'nin açılışı vesilesiyle 1 Kasım günü yaptığı konuşma itidâl, soğuk kanlılık, basiret ve yanlış yola sapmış Sovyetler'e dostluk kapısını açık tutan inatçı denebilecek bir iyi niyetin parlak bir örneği olup o zamanki Türk siyasetinin esas çizgilerini ve amaçlarını ifade etmesi bakımından buna kısaca değinmekte yarar vardır:

"19 Ekim'de imza edilen andlaşma hiç bir devletin aleyhinde olmayarak, hiç olmazsa etkimizin ulaştığı alanda uluslararası barış ve güvenliğe hizmet etmek suretiyle, kendi güvenliğini masûn tutmak amacını gütmektedir. Barışı korumak ülküsü her memlekete kendi özel bünyesi, coğrafi konumu ve imkânlarına göre ayrı ayrı tedbirler ilhâm edebilir. Türkiye için hareket hattını önceden açıkça ve içtenlikle belli etmek barış yolundaki görev ve tedbirlerinin en etkin olanıdır, denebilir. Biz bu andlaşma ile, savaş fâciası içinde ızdırap çeken Avrupa'da bir güvenlik bölgesi kurmakla, bu fâcianın ileride yayılma ve gelişmesini önlemek amacını güdüyoruz. Andlaşmanın harekete geçmesi bu meşru amaçları çiğnemek isteyenlerin bulunmasına bağlıdır. Bu ihtimal dışında bizim Müttefikler ile olan bağlarımız ve hep beraber ilân etmiş olduğumuz yüksek ideal etrafındaki beraberliğimiz diğer devletlerle normal dostane münasebetlerimizi bozucu nitelikte değildir. Bu gün olduğu gibi yarın da memleketimizi savaş bölgesi dışında bırakmayı, güvenlik ve taahütlerimizi bozmamak şartıyla, milletimize karşı görev gereği olarak içtenlikle istiyoruz.

Moskova müzâkerelerine ilişkin kısım da şöyle idi:

“... Bu müzâkerelerden eski dostumuz Sovyetler Birliği ile aramızda bugünkü mutlu münasebetlerde daha ileri bir durum ifade edecek bir anlaşma meydana geleceğini ümit etmiştik. Sonuca varmak için elimizden gelen bütün gayreti sarfetmiş ve bir ara elde edildiği kanısına varmış idik. Buna rağmen bizim menfaatimize olduğu kadar karşı tarafın da menfaatine uygun olduğunu zannettiğimiz sonucun elde edilmesi bu defa mümkün olmamıştır. Bununla beraber, bilirsiniz ki, iki komşu memleket arasındaki dostluk kuvvetli temellere dayanır. Bu devrin geçici icaplarından doğan şartlar ve imkânsızlıklar bu dostluğu bozmamalıdır. Biz mazide olduğu gibi ileride de Türk-Sovyet münasebetlerinin dostça seyrini içtenlikle izleyeceğiz”.

Ne olacağı meçhul bir geleceğe değin, böylece kapanan bu aşamanın nedenlerine ışık tutan geçmiş olayları şimdi şöyle bir gözden geçirip, tahlil, hatta teşrihte fayda vardır, zannederim.

* *
*

V. *Türk-Sovyet İlişkileri Üzerinde Genel Bir Değerlendirme*

Moskova'daki müzâkereler ve sonucu ve şimdi de en yetkili ağızdan işitilen bu sözler Sovyet Rusya'nın fiilen takibine koyulduğu siyasî tutum ve oldubittiler karşısında Türkiye için büyük bir soru işareti belirmişti. Sovyetler ne yapacak? Sovyetler'e ne oldu? Türk-Sovyet dostluğu ne halde? Daha doğrusu dostluk bu mu? Nereye gidiyoruz? Ne olacak? Bütün bunlar şimşek gibi kafalarda çakarken, Türk-Sovyet münasebetleri ve dostluğu üzerinde şöyle bir değerlendirme yapıyoruz:

1914 Dünya Savaşı'ndan sonra, Rus Çarlık İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine Brest Litovsk Andlaşması yapılıncaya kadar Lenin tarafından Rus emperyalizminin açıkça ve resmen reddedilmesi, özellikle Osmanlı imparatorluğu ve İstanbul'u Çarlık Rusyası'na peşkeş çeken tüm gizli antlaşmaların feshedilmiş sayılması, yeni Rusya liderinin açıkladığı anti emperyalist siyasetin samimi bir göstergesi olarak kabul edilmiş ve bu Türkiye tarafından da sevinçle karşılanmıştı.

Rusya İmparatorluğu, belki öbür büyük devletlerden daha çok emperyalizmden yararlanmış, bu imparatorluğu istilâ ve ilhâk ettiği memleketler ve ahalisi ile kurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ise kesinlikle yıkıl-

mağa başladığı yüzyıllardan beri Avrupa emperyalizminin ancak kurbanı olmuştu ve 1. Dünya Savaşı'na kadar Rusya emperyalizminden çekmediği kalmamıştı. Bu itibarla, sırtında daimi bir tehdit olan bu heyülânın yok olması ve yerine dostluk güvencesi veren bir devletin geçmesi, özellikle yeni Türkiye için, hiç olmazsa gelecek bakımından tehidsiz bir ufuk açıyordu. Brest Litovsk Anlaşması'ndan millî mücadeleye kadar geçen dönemin tarihçesi esasen yazılmış olup herkesçe malûmdur.

1. Dünya Savaşı sonrası siyasî manzarayı hatırlayanlar, Rusya'nın hemen hemen bir kenara itilmiş, ihmâl edilmiş ve kanlı devrimi ve rejimi dolayısıyla, Avrupa ve Amerika tarafından afaroz edilmiş durumda, inziva içinde kaldığını bilirler. Hatta Çarlık İmparatorluğu arazisinden koparılarak, kurulan Baltık memleketleri ile Polonya ve Batı memleketlerinin küçük müttefikleri Romanya, Yugoslavya vs. gibi memleketler arasında kurulan siyasî kombinezonlarla Rusya'nın "Cordon sanitaire" (Sağlık kuşağı) içine alındığı, o zamanın siyasî edebiyatının ilginç bir deyimi idi. 1. Dünya Savaşı'ndan Almanya'nın müttefiki olarak, yenik ve perişan çıkmış ve dünya haritası üzerinde bekâsını bağımsızlık savaşı mucizesine borçlu bulunan Türkiye ise, kendi haline bırakılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu dağılmış, kendisinden ayrılan arazi üzerinde bir çok küçük devlet kurulmuş ve bu memleketlerde İngiltere ve Fransa, sureti haktan olarak, "mandater" sıfatıyla sonu bilinmeyen bir dönüm için yerleşmişti. Lozan Andlaşması'ndan sonra bir çok yıllar Türkiye'nin Avrupa Devletleri ile siyasî teması özellikle ilk yıllarda en alt düzeyde bulunuyordu. Demek oluyor ki, tecrit edilmiş bir Sovyet Rusya ile kendi haline bırakılmış bir Türkiye'nin siyasî faaliyet alanları birbirleriyle münasebetlerinden ibaretti. Bu ifade belki bugün fazla abartılmış gibi görünebilir. Ancak bu satırları yazarken, o dönemleri düşündüğümde, bunun hiç de abartılmış olmadığına inanıyorum. Gerçekten 1920-1921 yılları başlangıç alınırsa, bir taraftan Sovyet Rusya bir çok zorluklar içinde yavaş yavaş münasebet kurmaya çalışırken, öte yandan Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı yıllarındaki gaileleri ve Lozan Andlaşması'ndan sonra dış münasebetlerini genişletmek için giriştiği teşebbüsler döneminde, o zamanki galip devletlerin pek de ne olduğu belli olmayan siyaset satrancı sonucu, uluslararası alanda sağlam yerleri olmadığı kuşkusuzdu. 1921'de yapılan Türk-Sovyet, Türk-Afgan ve Sovyet-Afgan Andlaşmaları'nın memleketimizin siyasî dostluk zincirini oluşturduğunu görürüz. Bugün garip görünmekle beraber gerçek şudur ki, uzun yıllar Sovyetler dostluk için Türkiye ile Afganistan'dan başka kimse bulamamıştı. Böylece bir "Statu quo" kurulmuştu. Sovyetler'in samimi olarak

memleketlerimizin iç rejimleri üzerinde herhangi bir biçimde etkili olmak ve karışmaktan kaçınmaları nedeniyle, bir nevi "coexistence" (birlikte yaşama) düzeni içinde uzun yıllar dostça münasebet yürütülmüş, özellikle Türkiye bu dostluğa inanç beslemeğe başlamıştı.

Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'ndan sonra giriştiği devrim atılımları Avrupa tarafından ve bağımsızlık özlemi içindeki bütün Doğu ve Uzak Doğu devletlerince takdir ve hayranlıkla ve dolayısıyla sempati ile karşılanmakta idi. Sovyet Rusya'nın Bolşevik devriminden sonra giriştiği atılımlar ise, devrimin temelindeki doktrin nedeniyle Avrupa uygarlığı ve Avrupa Devletler'i tarafından tehlikeli ve kötü bir rejim olarak sayılmaktaydı. O zamanlar Sovyet Rusya'nın çoğu Batı memleketleriyle siyasî ve ticarî münasebeti olmadığı halde, Türkiye hemen hemen bütün dünya ile münasebet kurmuştu ve o memleketlerin Türkiye rejimine güveni hergün artmakta idi.

Meselâ, Amerika'nın Sovyet Rusya ile siyasî münasebeti yoktu. Ticaret yapıyor idi, ancak Rusya'dan Amerika'ya ihraç edilen malların "forced labour" yani zorla yaptırılmış işlerin ürünü olmadığına dair bir belgenin Amerikan menfaatlarını koruyan Türkiye Konsoloslukları tarafından onaylanması gerekirdi. Herhalde Sovyet Rusya'nın, 1921'de Kâzım Karabekir'in zafer kazanıp Ermenistan'a giren kuvvetleriyle karşılaşması sonrası, Türk-Sovyet sınırını saptayan 1921 Moskova Dostluk Andlaşması'nı imza etmekle, o zaman için çok önemli sayılması gereken bir siyasî başarı sağlamış olduğu kesindir. Zira bu suretle sınırlarından birini güvenlik altına almış eldeki kuvvetlerini ve ülke içinde Devrime karşı olan kuvvetler ve yabancı Devletlerin Beyaz Ruslara yardım için gönderdikleri birliklerle mücadeleye hasretmek imkânını bulmuşlardır. İşte biz Moskova'da yeni görüşmeler için dönüş tasarısı ile zihin yorarken, bir süre sonra (1945'de) Sovyetler'in Kars'ı ve Ardahan'ı istemeleri ve 1925 Saldırmazlık Paktı'nı feshetmeleri suretiyle kafamızdaki sorulara bu kadar açık bir karşılık vereceğini tahmin etmediğimi itiraf etmek gerekir.

Afganistan ile de imzaladıkları 1921 Dostluk Andlaşması ile de, Hindistan doğrultusundaki sınırlarını güçlendirmişlerdi. Böylece Afganistan ve Türkiye Sovyet Rusya'nın iki ucunda dostluk beçiliği yapmaya koyulmuşlardı. Sovyet Rusya'da devrimciler, karşıtları Beyaz kuvvetleri ezmüş ve ülkesi içindeki yabancı devletlerin birliklerini atmış, bağımsızlıklarını ilân eden küçük memleketleri yeniden ilhâk etmiş ve rejimini kurmuştur. Kancınca kararınca Rusya'nın güney doğusunda kurduğumuz dostluk sınırla-

rının (ki buna dostluk kalkanları diyebiliriz) bu memlekete o zamandan itibaren yapmış olduğu yardımı görmezlikten gelmek tarihi bir hata olur. Bu suretle kurulan münasebetlerimizin geçen yıllar boyunca temaslarımız üzerinde, bizim gibi dostluğun içtenliğine ve gereğine inanların bir değerlendime yapması gerekir.

Görülen şu idi ki, büyük Rusya, büyük işlere girişmiştir. Daha da büyük işleri vardı. Bunlar var iken onun kimseye ayak uydurmaya ne niyeti ne de maddi imkânı yoktu. Yani Ruslar'la eşit şartlarla ortaklık yapılamaz. Rusya ancak kendisine ayak uydurulmasını ister. Rusya dış münasebetlerini ancak "fiziki coğrafya" bakımından düşünür. Yani onun için mana ve kıymeti olan şey ancak o memleketlerin toprağıdır. Başka bir memleketin izlediği siyaseti kendi siyaseti ile uygunluğu açısından değerlendirmez. Sonunda istediği o memleketi kendi hesaplarına göre kullanmaktadır. Bu bir sabit fikirdir. Başka türlü kendisi için güvenlik düşünemez. 1939'da Moskova'da İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmelerinde bu zihniyetin kuvvetden fiile geçtiğini gördük. Polonya, Finlandiya, Baltık memleketleri ve Romanya'ya gerektiğinde yardım konusunu bu memleketlerin talebi üzerine değil, sırf kendi takdirlerine göre tasavvur ettikleri ortaya çıktı.

Sovyet Rusya tekeldir. Eşit şartlar içinde dostluk tasavvur edemez. Koruyucu olacaktır. Dostlar dediği onun koruyuculuğunda geçinecektir.

Türkiye'ye gelince: Türkiye dış dünya ile temasa renksiz ve alt düzeyde olduğu sürece Sovyetler dostluk siyasetinden dem vurmışlardır. Ancak her ne zaman Türkiye dış dünya ile gerçek manasında siyasî temaslarda bulundu ise Sovyetler'in derhal ters tavrını görmüştür. Balkan Paktı'nı akdettiğimiz zaman usulen önceden Sovyet dostlarımıza haber verip müzâkerelere başlamıştık. Atina'da andlaşmayı imzalamaya giderken, Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras Bakanlık'ta bizzat benim yanımda Sovyet Büyükelçisi Suriç'e metni göstermiş ve imza için muvafakatını istemişti. Biz Atina'ya varıp tam imza edeceğimiz sırada Suriç, Başbakan İsmet Paşa'ya kıyameti kopararak, muvafakat talep edilmemiş olmasını şiddetle protesto etmiştir. Meseleyi halledinceye kadar ak ile karayı seçen Tevfik Rüştü beyin Atina'da gece sefarette hiddetinden tir tir titrediğini, "Paktı imzalar ve sonra intihar ederim" dediğini hatırlarım. Herşeye rağmen, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti devlet adamları Sovyet dostluğuna özen gösterirlerdi ve gerçekten Türkiye'nin dış münasebetlerinin bu dostlukla uyumlu olmasına dikkat ederlerdi. Türkiye her zaman 1925 Saldırmazlık Paktı'nın 1929'da yapılan Uzatma Protokolü gereği belirli konularda te-

mas, müzâkere ve bir uzlaşya varılması yükümlülüğüne uyduğu halde, Sovyet Rusya aynı şeyi ancak isteksizlikle yapardı. Hele son zamanlarda giriştikleri müzâkerelerden büsbütün zoraki bilgi vermeye başladıklarını da görüyorduk. Meselâ, Bulgaristan ile konuşmaya başladıklarından bize bilgi vermediler. Hatta biz bunu protesto bile ettik. Bir takım tatlı lakırdılar ile işler tatlıya bağlanmıştı.

Türkiye Cumhuriyeti güçlendikçe ve dünyadaki konjonktür 1. Dünya Savaşından sonra değişmeye başlayınca, özellikle Türkiye, 1932'de Milletler Cemiyeti'ne girdikten sonra Batı Devletleri'yle münasebetleri gelişme yolunu tutmuştu. Bilhassa 1935 İtalyan-Habeş Savaşı dolayısıyla Milletler Cemiyeti'nce kabul edilen yaptırımlar ve 1936 Akdeniz Anlaşması vesilesiyle İngilizler'le siyasi işbirliği bir hayli gelişmişti. Türkiye'nin tuttuğu bu yol, dost Sovyet Rusya'yı memnun edeceği yerde, sinsi sinsi tepkilerin en çirkin işaretlerine bile şahit olunmuştu. Bir dostluk ziyareti vesilesiyle Moskova'ya giden Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras ile İçişleri Bakanı ve o zaman Halk Partisi Genel Kâtibi Şükrü Kaya ve İktisat Başkanı Celal Bayar'dan oluşan heyet şerefine verilen bir resmi kabulde, yüksek mevkili bir Sovyet Generali'nin sanki sarhoş pozuna girerek, Tevfik Rüştü beye açıkça "İngiliz casusu, Avrupalı uşağı, sahtekâr, yalancı" gibi en ağır hareketleri uzun uzadıya döküp saçtığı ve bu konuşması üzerine General'in koluna girilerek, salondan çıkarıldığı bir vakiadır.

Montreux sözleşmesi akdedilirken, Tevfik Rüştü beyle Litvinof arasında cereyan eden olaya bizzat ben tanık olmuştum: Boğazlar'dan geçecek büyük Sovyet savaş gemilerine iki refakat gemisinin eşlik etmesini isteyen Litvinof, Tevfik Rüştü Bey ve Türkiye'ye ağır hücumlarda bulunmuş, Tevfik Rüştü Bey ise konferansta kabul edilen ilkeler uyarınca gemilerin yalnız geçmesinde ısrar etmişti. Litvinof ile aralarında münakaşanın aldığı seyir üzerine Tevfik Rüştü bey "Eğer Sovyet dostluğu böyle bir pahaya olacak ise ben onu istemiyorum" diyerek odayı, selâmlaşmadan terk edip gitmişti. Sovyet Hükümeti bu görüşünde ısrar ve Ankara'da yaptığı baskı sonucu Ankara'dan gelen talimat üzerinedir ki, Sovyet gemilerinin refakat gemileriyle birlikte geçmesi kabul edilmişti. Montreux sözleşmesinin akdinden 3-4 ay sonra Milletler Cemiyeti'ndeki bir toplantı vesilesiyle Cenevre'de buldukları sırada Litvinof sanki hiç Montreux sözleşmesi yokmuş gibi, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü beyle Boğazlar'ın ortaklaşa savunulmasını ve Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir Andlaşma âk-dini teklif ettiğini de biliyorduk. Dünya olayları karşısında Sovyet Rus-

ya'nın benimsediği ideoloji gereği tutum, davranış ve girişimlere Türkiye'nin katılması ve bunları onaylaması imkânsız idi. Böyle olmakla beraber, Türkiye Sovyet dostluğunu düşünerek her zaman ihtiyatlı hareket etmiş ve Sovyetler aleyhine bir davranıştan kaçınmıştı. Zamanla 2. Dünya Savaşı'nın habercisi kara bulutlarla yüklü günlerin gelip çatmasına kadar, gerek Sovyet Rusya, gerek Türkiye izledikleri yolların birbirlerinin siyaset ve menfaatlerine uymadığına dair bir ifade ve işaretle bulunmamışlardı.

19 Ekim 1939 günü Ankara'da Üçlü İttifak Başbakan Dr. Refik Saydam ile Fransa Büyükelçisi Massigli ve İngiltere Büyükelçisi Knatchbull Huggessen tarafından imzalanmıştı. Askeri Sözleşme ise kısa süre sonra Ankara'ya gelen General Weygand, General Wavel ve Mareşal Fevzi Çakmak tarafından imza edilmişti. Böylece tüm imza işleri tamamlanınca, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu 8 Kasım 1939'da Üçlü İttifakı Meclis'in onayına sundu. Andlaşma oybirliği ve alkışlarla onaylandı. Onay işlemi İngiltere ve Fransa parlamentolarınca da yapılırca, Andlaşma Kasım'da onay belgelerinin teâtî edilmesiyle yürürlüğe girdi.

Türkiye bu andlaşmayı imzaladığı zaman İngiltere ve Fransa bir buçuk aydır Almanya ile savaş halinde idiler. Sovyet Rusya teklif ettiğimiz ittifakı reddetmişti. Demek oluyor ki, Türkiye fiilen savaş dışında da bulunsaydı, artık tarafsız olmaktan çok bir "taraf" idi. Seçtiği yol bu idi.

Türkiye'nin siyasî ve askerî mukadderatına yön verecek olan Üçlü İttifak Andlaşması'nı kısaca anımsatmakta yarar vardır. İttifak ile üstlenilen yükümlülükler şöyle idi:

a) Türkiye bir Avrupa devletinin saldırısına uğradığı takdirde İngiltere ve Fransa ona ellerinden gelen her yardım ve desteği gösterecektir.

b) Türkiye de, bir Avrupa devleti tarafından Akdeniz bölgesinde bir savaş doğuracak olan ve İngiltere ve Fransa'nın karışmış olacağı bir saldırı halinde, bu iki devlete elinden gelen bütün yardım ve desteği gösterecektir.

c) Romanya ve Yunanistan'a verdikleri garantiler dolayısıyla Fransa ve İngiltere savaşa girecek olurlarsa Türkiye onlarla işbirliği edecektir.

d) Andlaşmanın 2. ve 3. maddelerinde öngörülen haller dışında, İngiltere ve Fransa bir Avrupalı devletin girişeceği saldırı sonucu savaşa sürüklenmiş olursa âkid taraflar derhal birbirleriyle işbirliği edecektir.

e) Taraflardan birinin tarafsızlık veya bağımsızlığını korumayı üstlendiği başka bir memlekete karşı bir Avrupa devleti saldırıya geçmesi veya âkid taraflardan birinin kendi güvenliğini tehdit eden bir başka devletle savaşa girmesi hallerinde, âkidler etkin tedbirleri almak için istişâre edecekler.

f) Andlaşma savunma amacı gütmekte olup kimseye karşı değildir.

g) Bu taahütler aynı zamanda iki taraflı sayılacaktır.

h) Âkidler başlamış olan bir muhasematta ayrı mütareke ve barış yapamaz.

ö) Andlaşmanın süresi 15 yıldır, bu sürenin sonunda andlaşma beşer yıllık süreler için kendiliğinden uzar.

Andlaşmanın eklerine gelince. Bunlar, ilk ikisi açık, üçüncüsü gizli üç protokol ile, biri Özel Andlaşma ve biri Askerî Sözleşmedir. Bunlar:

1. Andlaşmanın beklemeksizin meriyet mevkiine gireceğine ilişkin I sayılı Protokol,

2. Andlaşma hükümlerinin Türkiye'yi Sovyet Rusya ile bir silâhlı bir anlaşmazlığa sürükleyecek bir harekete mecbur etmeyeceğine ilişkin II. sayılı protokol (Sovyet çekincesi).

3. Andlaşmanın 5. maddesiyle ilgili olarak, bir Avrupalı devlet tarafından girişilecek bir askerî hareket Bulgar veya Yunan sınırlarına ulaştığı anda, İngiltere ve Fransa'nın, Türkiye'nin talebi üzerine, ellerindeki bütün imkânlarla ona yardım ve destek göstereceğine ilişkin III. sayılı protokol (Gizli).

Özel Anlaşmaya göre:

1. İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye vereceği savaş malzemesinin bedelini ödemek için 20 yıl vadeli, şartları sonradan tesbit edilmek üzere, 25 milyon İngiliz liralık kredi açılacak,

2. İşbu krediler sipariş edilmiş bulunan techizâtın en kısa sürede teslim edileceği ve geri kalan malzemenin teslim programını ve özellikle Türkiye'nin Avrupa sınırlarına karşı bir saldırıya en etkin şekilde karşı koymak için en çok ihtiyacı olan malzemenin listesi Paris veya Londra'da toplanacak bir komisyon tarafından tesbit edilecek,

3. Üç hükümet birlikte bir savaşa giriştikleri takdirde Türkiye'ye bunlardan başka malzeme ve techizât da verilecek,

4. İngiltere ve Fransa Türkiye'ye ekonomik durumunu düzeltmek için 15 milyon İngiliz lirası ödünç verecek ve bu para altın olarak Ankara'da teslim edilecek, verilen para Türk lirası olarak, tütün veya anlaşma yolu ile başka maddelerin alımına tahsis edilmek üzere 20 yılda ödenecek,

5. Kliring hesaplarının serbest bırakılmasına ilişkin krediler sağlanacak,

6. Türkiye, andlaşmadan doğan taahütlerini ancak 2. maddede (b) yazılı ivedi malzeme listesindeki teçizatın ve 15 milyonluk istikrazın altın olarak kendisine tesliminden sonra yerine getirmek zorunda kalacaktır.

Gene gizli nitelikteki Askerî Sözleşme ise savaşta öngörülen çeşitli harekât varsayımlarına göre işbirliğinin düzenlenmesidir.

Yukarıda da işaret ettiğim üzere Türkiye çarpışan iki zümreden birisinin tarafına arzusuyla ve millî bir kararla katılmıştı. Artık hayatımızı buna göre düzenlemek gerekiyor ve Anlaşmanın fiilen uygulanmasına geçiliyordu. Ve doğuracağı tüm sonuçları ile askerî, iktisadî, malî, ticarî, siyasî tüm meseleler, birbiriyle bağlı olarak hükümetin karşısında idi.

Daha 12 Mayıs 1939 İngiliz-Türk Deklerasyon'u ilân edilir edilmez Ribbentrop ısrarla 150 milyon altın marklık 1938 Funk kredisinin uygulanmasıyla ilgili Kliring Anlaşmasını uzatmamış ve Almanya'ya sipariş ettiğimiz silâhları da teslim etmeyeceğini bize bildirmişti. Alışveriş de durmuştu. Ekonomik durum kötüye gidiyordu. Savaş koşulları içinde Türk dış ticaretine yeni bir düzen verilmesi ve özellikle Almanlar'ın silâh teslimatını durdurmaları üzerine büsbütün önem kazanan Üçlü Andlaşma'nın öngördüğü ihtiyaç listesindeki silâhların gönderilmesinin çabuklaştırılması hayatî bir hale gelmişti. Silâh teslimatı listelerinin hemen düzenlenip gönderilmesi için esasen Orgeneral Kâzım Orbay 3 Ekim 1939'dan beri Londra'da idi. Orada bir ay kalmış ve 24 Kasım'da Paris'e geçmişti.

Andlaşmaya bağlı Özel Anlaşma'da öngörülen düzenlemelerin yapılması için Numan Menemencioğlu'nun Londra ve Paris'e gitmesi kararlaştırıldı. Menemencioğlu 20 Kasım'da Ankara'dan hareket etti. Müzâkerelerin müttefiklerimizin anlayışsız denecek tutumundan doğan zorluklar içinde cereyan ettiği Numan'dan gelen, hatta bir defasında ümitsizliğe kapılarak görevinden affedilip geri çağırılmasını rica eden telgraflarından anlaşılıyordu.

Başlıca zorluk İngilizler'in bizden ulusal ekonomimizin temel ürünleri olan tütün, incir ve üzümü yeter miktarda almak istemediklerinden ileri

geliyordu. Uzun çekişmelerden sonra Numan Paris'e geçerek 8 Ocak 1940'da İngiliz ve Fransızlar'la gereken anlaşmaları imza etti. Bu anlaşmaların, o zamanın koşulları içinde, çok önemli başarı saymak gerekir. Bu uygulama anlaşmalarının ilki Özel Anlaşma gereğince bize iki Hükümetin açtığı 25 milyon sterlinlik krediyle ilgili idi. Bu kredi bize verilecek silâhları ödemeye kullanılacak, karşılığı 20 yılda Türkiye'den Fransa ve İngiltere'nin her türlü ürünlerin satılmasında kullanılmak üzere Türk lirası olarak 20 yılda % 4 faizle geri ödenecekti. İkinci uygulama anlaşması bize verilen 15 milyon sterlinlik krediyle ilgili idi. Bu kredinin karşılığı altın olarak en geç altı hafta içinde Ankara'da teslim edilecek, kredinin karşılığı % 3 faizli olacak 20 yılda tütün veya ayrıca kararlaştırılacak başka malların alanında kullanılmak üzere Türk lirası olarak geri ödenecekti.

Biri İngiliz-Türk, öteki Türk-Fransız anlaşması olmak üzere başlıca iki anlaşmaya göre ertelenmiş ticaret borçlarının ödenmesi için İngiltere 3 milyon sterlin, Fransa da 1,5 milyon sterlin karşılığı Frank, Türkiye'ye kredi açtı. Bu kredilerden artacak para Türkiye'nin istediği malları tercihen Sterlin ve Frang bölgesinde satın alarak kullanacaktı.

Bir başka anlaşma krom ihracatı ile ilgili idi. Fransa ve İngiltere iki yıl süre ile her yıl ancak 250.000 ton olmak üzere, Türkiye'den krom (Fransa 4/15, İngiltere 11/15 oranında) satın alacaklardı. Müttefikler kendi paylarından feragât ettikleri takdirde başka memleketlerin almaları da mümkün idi.

Özel Anlaşmanın 2. Maddesinin öngördüğü teçhizat ve silâhlara gelince: Bunların istenilen miktarda temin ve yollanmasının çabuklaştırılması konusundaki uygulamanın tatminkâr olmaktan çok uzak kaldığı ve müttefiklerimizin bu işte üretim kapasitelerinin umulduğu kadar olmadığı, geri kaldıkları ve kalacakları görülüyordu.

Ticarî ve malî anlaşmanın bu şekilde gerçekleşmesine ne kadar memnuniyet verici ise, silâhların teslimi temposunun gecikmesi de o derece düşündürücü idi. Kaldı ki, durum her gün daha ağırlaşmakta ve bizim ihtiyacımız o nisbette acele hale gelmekte idi.

Altınlar 28 Ocak 1940'da Ankara'da Merkez Bankası'na teslim edilmişti. Bir iki gün sonra Özel Anlaşma'nın hükümlerinin yerine getirildiğini bildiren müttefiklerimizin gösterdikleri iyiniyete karşılık, ilgili maddedeki çekince kaldırdı ve durum Fransa ve İngiltere Büyükelçileri'ne birer mektupla bildirmiş olmakla, Üçlü İttifâk Andlaşması tüm hükümleriyle

yürürlüğe konulmuş oldu. Bundan sonra andlaşma ve yeni akdedilen anlaşmaların uygulanması için gereken örgütü kurup işletmek gerekiyordu. Yıllardır, ekonomi ve ticaretimiz Almanya ile gelişmekte idi. Birden bire dümenin başka yöne çevrilmesi gerekmişti. Eğer Müttefiklerle anlaşmalarımız iyi işlemezse kuşkusuz pek çok zorluklar çıkabilirdi.

* *
*

VI. *Sovyet Rusya'nın Finlandiya'ya Saldırısı (30 Kasım 1939); Balkanlarda Durum ve Menemencioğlu'nun Sofya Ziyareti (Ocak 1940); Balkan Paktı Konseyi'nin Belgrat Toplantısı (Şubat 1940).*

Biz bu işlerde yoğun biçimde çalışırken, Kuzeyde kaygı verici şimşekler çakmaya başladı. Ruslar Finlandiya'dan, deniz ve hava üssü olarak kullanmak için, Hango limanının geri verilmesini, ayrıca Ribani yarımadasını, Petsamo limanını istiyor, Finlandiya körfezindeki adalarda üs kuracaklarını bildiriyorlardı. Finlandiya'nın bunları reddettiği ve Fin Heyeti'nin Moskova'dan ayrıldığı sırada, Kareli bölgesindeki sınırın kapandığı, Sovyetler'in 25 Kasım 1939'da Finlandiya ile yaptığı Saldırmazlık Paktı'na son verdiği ve Finlandiya'nın düşmanca davranışları nedeniyle 28 Kasım'da onunla münasebetleri kesdiklerine dair bir nota verdikleri öğrenildi. Arkasından da Sovyet Rusya, küçücük Finlandiya'ya 30 Kasım 1939'da savaş ilân edip üstüne yürüdü. Zaten ızdırap içindeki dünya için bu çok feci durumda Finlandiya'nın 3 Aralık'ta Milletler Cemiyeti'ne başvurması üzerine konu 9 Aralıkta Konseyde görüşülmeye başlandı, ancak Sovyetler katılmak istemedi. Konsey savaşa son verilmesi kararı aldığı halde Sovyet Rusya aldırış etmeden saldırısını sürdürdü. Milletler Cemiyeti, üyelerine Finlandiya'ya yardım edilmesini tavsiye etmişti. Dünya kamuoyunda bu iyi karşılanmıştı. İngiltere ve Fransa yardıma hazır olduklarını açıkladılarsa da, Norveç ve İsveç askerî sevkiyatın kendi arazilerinden geçmesine izin vermediler. 13 Aralık'ta, Arjantin delegesinin Sovyet Rusya'nın Milletler Cemiyeti'nden çıkarılması teklifi üzerine Sovyetler Birliği Örgütten çıkarıldı. Bu kararda Türk delegesi Necmeddin Sadak çekimser kalmıştı. Amerika'nın aracılık teklifine, Milletler Cemiyeti'nin ateşkes ve hatta örgütten çıkarma kararına Sovyetler aldırış bile etmemişti. Biçare Finlandiya ise Sovyet devi ile umulmadık bir cesaret, kuvvet ve ateşle boğuşuyordu. Ordusu, hayranlık veren kahramanlıklar gösteriyordu. İlk zamanlar Sovyetler'i oldukça önemli hezimetlere uğrattı. Finliler arslanlar gibi üç ay döğüştü, ancak Sovyetler'in Mannerheim hattını yarması üzerine

dayanmayarak 8 Mart 1940'da Sovyet koşullarını kabule razı oldu. (Molotov kokteyli bu Savaşta Finlandiyalılar'ın Sovyet tanklarına attıkları patlayıcı maddeden kalma bir deyimdir).

İnsafsız kuvvetlerin saldırganlığı şaşırtıcı oluyordu. Bunlar coğrafi durumlarının yarattığı imtiyazlı koşullardan pervasızca yararlanıyorlardı. Dünya kamuoyu Sovyetler'in saldırısı karşısında heyecana gelmişti. Özellikle Fransa ve İngiltere'de halk hükümetler üzerinde baskı yaparak maaş Finlandiya'ya yardım edilmesini istiyordu. İnsancıl ve medenî bir düşünce olmakla beraber, bu yardımın bu memleketlere fiilen nasıl yapılabileceği bir sorun idi. Bu, mümkün olsa bile, kuvvet israfından başka iş yaramayacaktı.

Türkiye olarak biz de müteyakkız kalıyor ve onlara itidal tavsiye ediyorduk. Bu arada, Milletler Cemiyeti kararı üzerine, Müttefikler Yüksek Savaş Kurulu kararıyla Fransa asker, İngiltere de uçak göndermek suretiyle Finlandiya'ya yardım etmeye karar vermişti. Bu sevkîyat ancak Narvik yoluyla İsveç'ten ve Norveç'ten geçerek mümkün olabilirdi. Anlaşılması kolay nedenlerle Norveç ve İsveç, geçit vermiyordu. Böylece girişim sonuç vermemiş oldu. Sovyet ejderi şimdilik bir lokma yutmuş idi.

Gerçi, İsveç ve Norveç'in tutumu dolayısıyla Finlandiya'ya gönderilecek yardım meselesi kapanmış idi. Ancak arada, özellikle Şubat ayı içinde doğrudan doğruya Türkiye'yi ilgilendiren durumlar ortaya çıktığını gördük: Finlandiya'ya yardımı İngiliz ve Fransızlar yaptığı takdirde Sovyet Rusya'nın bunu bir "casus belli" saymayacağı ne malûm idi? Fransa ve İngiltere bunu göze alabilirler miydi? Bu takdirde -sırf farazi dahi olsa- Türkiye Üçlü Andlaşma'ya koyduğu Sovyet rezervi dolayısıyla tarafsız kalacak idi. Ama gariptir ki; bu esnalarda kaynağı ne olduğu pek belli olmayan haberlere dayanarak, Londra basını ve onu izleyerek başka basınlarda Kafkasya'da bir Türk-Sovyet çarpışmasını doğuracak şekilde tahşidat yapıldığı söylentileri yayılmağa başladı. 23 Şubat'ta Sovyet "Kızıl Yıldız" gazetesi de Kafkas'ta 350 bin Türk askeri tahşid edildiğini yazıyordu. Biz yalanladık. Bu bulandırıcı haberlerin kaynağı tavuğun mu yumurtadan, yumurtanın mı tavuktan çıktığı konusu gibi çözümsüz kalkacaktı. Gerçekte böyle birşey olmadığı için hükümet yalanlamasına rağmen yabancı basın ısrar etti. Rahatsızlık veren bir hava oluştu. Bir sinir gerginliği (pyschose provocative) yaratılmaya çalışıldığı anlaşılıyordu. İş kökünden kesmek için Başbakan Refik Saydam yaptığı bir radyo konuşmasında haberi kesinlikle yalanladı. Ancak gizli istihbaratımız havada birşeyler dolaş-

tığını bize gösteriyordu. Londra ve Paris hükümetlerinin gizlice Kafkasya'ya ve özellikle Bakü'ye hava akınları yapma kararı aldıkları takdirde, bunun uygulanması biçiminin ilgili servisler tarafından gizli olarak incelenmesi konusunda bazı emirlerin verildiği anlaşılıyordu. Bize bu yolda bir girişim yapılmış değildi. Fakat, müttefik askerî servisler arasında Finlandiya'ya yardım dolayısıyla Sovyet Rusya ile çatışmak gerekirse harekâtın yapılması lâzım geleceğine dair plânların hazırlanmakta olduğuna kesinlikle inanmıştık. Bunu teyiden şubat ayında, İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinin Saraçoğlu'ndan "haber isteyici" nitelikte yaptıkları bir girişimi hatırlarım. Anlamak istedikleri "hangi durumlarda müttefik donanmasının Karadeniz'e girmesine izin verileceği" idi. Görülüyor ki, edindiğim bilgiler doğru idi.

Siyasî ve askerî düşüncelere gerek bile kalmaksızın, haritaya bakıldığı zaman Balkanlar'ın Türkiye için ehemmiyeti elle tutulur, fizik bir gerçek olarak meydana çıkar. Türkiye Cumhuriyeti Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Balkan Devletleri'yle iyi ilişkiler sürdürmeğe özen göstermiş ve Balkan bölgesinin huzur, barış ve sükûn içinde saldırıdan uzak kalmasını kendi güvenliğinin icaplarından saymıştır. Gayretleri de daima bu doğrultuda olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın şüphe götürmez işaretleri her gün biraz daha açıklıkla belirdikçe Balkan bölgesinin önemi bizim için bir kat daha artıyordu. Almanlar'ın, İtalyanlar'ın ve Sovyetler'in Balkan hükümetleri üzerinde baskılara varan faaliyetlerine bakılırsa, çeşitli faraziye, ihtimal ve konjonktürlere göre, ister tek başına hareket ederek Alman, İtalya veya Sovyet Rusya, ister herhangi bir siyasî kombinasyonun gerçekleşmesi sonucunda (Polonya'da olduğu gibi) birlikte saldırıya girişilerek Balkan bölgesinin üç yönden saldırıya açık olabileceğini göz önünde tutmak gerekiyordu.

Sovyet Rusya'nın Romanya Besarabyası'na göz koymuş olması ve Slav Bulgaristan'a iştihâ ile bakması, İtalya'nın Arnavutluk ve Yunanistan üzerindeki kötü düşünceleri faaliyetleri ve baskıları, yukarıda sözünü ettiğim karanlık faraziyelere kuvvetli ışık tutan gerçeklerdi. Bu istidâtlardan hangisi olursa olsun, ister tek başına, ister koordine bir halde, bu memleketlerden birinin akerî işgal yolu ile olsun, ya da ağır baskı altına sokmak biçiminde olsun, hareket saldırcı Türkiye sınırlarına yaklaştırmak olurdu.

Baskıya dayanabilmek, bağımsızlıklarını korumak için en iyi vasıtanın Balkan Devletleri'nin hep beraber bir karar ve hareket birliğine varmaları, bizim düşündüğümüz ve Balkanlı komşularımızın da menfaatlerine en uygun düşeceğine kâni olduğumuz bir siyaset idi. Bu siyasetin gerçekleşmesine yardım ederek, onu mümkün kılacak şartlar da yok değildi. Balkan Devletleri'nin her biri bütünlüklerini ve bağımsızlıklarını korumak azminde idiler. Ortada bir Balkan Anlantı vardı. Ayrıca Yunanistan'a İngiliz-Fransız garantisi ve Romanya'ya İngiliz-Fransız garantisi vardı. Bu garantilere Üçlü İttifak dolayısıyla Türkiye de katılmıştı. O nedenle her şeyden önce bir moral cephe kurmak gerek idi. Bu cephe ise Türkiye dahil bütün Balkanlar'ı ihtiva etmeli idi. Bu bakımdan Bulgaristan'ın durumunun özelliği ve önemi bulunuyordu. Bulgaristan, komşularıyla ve özellikle Romanya ile Dobruca üzerindeki talepleri nedeniyle ihtilafli durumda idi. Balkan Paketi aslında ona karşı idi. Bu zorlukların giderilmesi imkânsız değildi. Kaldı ki, Bulgaristan'ın Balkan Paketi'na katılması epeyce zamandan beri öngörülüyordu. Türkiye Balkan Paketi Konseyi içinde bu yolda müsbet faaliyet sarfediyordu. Mantık ölçülerine vurulunca Balkan Devletleri'ni birbiriyle yaklaştırıp bir bütün olarak manevi cephe kurulabilirdi. Böyle bir teşebbüsün başarılı olması ihtimali yok sayılmazdı. Fazla iyimserliğe kapılmaksızın Saraçoğlu ve hükümet bunun tecrübeye değer olduğu konusunda idi. Bu memleketlerin coğrafi ve siyasî durumu itibarıyla herhangi bir kışkırtıcı sayılabilecek hareketten mutlak surette çekinmekte oldukları da biliniyordu.

Paris'te Üçlü İttifak çerçevesinde alınacak kredilerle ilgili olarak müzakerelerden dönerken trenin Sofya'dan geçmesinden yararlanan Numan Menemencioğlu, Sofya elçimiz Şevki Berker'in hazırladığı Bulgarlar'a bir nezaket ziyareti fırsatını bulmuştu. 12 Ocak 1940'da Kral Boris tarafından kabul edilmiş ve Bulgar Başbakan ile de görüşmeler yapmıştı. Başbakan Köseivanof 1939 Mart ayında Ankara'yı ziyaret etmiş, esaslı görüşmelerde bulunmuştu. Türk hükümetinin görüşlerini biliyordu. Menemencioğlu da Sofya görüşmelerinden Ankara'ya müsbet denebilecek intibalar ve sonuçları getirmişti. Bulgarlar ona:

- a) Kesinlikle tarafsızlıklarını korumak istediklerini,
- b) Her hangi bir yabancı devletin silâhlı kuvvetlerine geçit vermeyeceklerini,
- c) Herhangi bir saldırı halinde, veya

d) Gerek Almanya, gerek İtalya veya Sovyet Rusya'dan biri Bulgaristan'a bir ittifak teklif ettiği taktirde derhal bizimle istişâre edeceklerini söylemişti.

Hazırlanan güzel bir ortak bildiri ile bu ziyaretin mahiyeti ve Sofya'nın tarafsızlığı ve Türkiye'nin bu bitarafliğa riayet kararında olduğu belirtildi.

İzlenmek istenilen yolda bu sonuç müsbet bir adım sayılabilir.

Şubat ayı başında Belgrad'da Balkan Antantı Konseyi'nin toplantısına giderken Saraçoğlu, yol üstünde Sofya'da Başvekil Köseivanof'la görüşmek fırsatını buldu. Bu görüşmelerde Saraçoğlu'na ümit verici önemli sözler söylenmişti. Bulgar Başvekili özellikle:

a) Dobruca meselesinin hallini genel barışın âkline değin ertelendiğini,

b) Romanya bir Sovyet saldırısına uğrarsa fırsattan istifade edip, Romanya'ya çullanmayacağını bildirmiş ve bunların Romenler'e aktarılmasına razı olmuştu.

Saraçoğlu 2 Şubat 1940 günü Belgrad'da Konsey toplantısında Sofya görüşmelerini ve Bulgar Başkanı'nın verdiği güvenceyi Yugoslav, Yunan, Romen Başbakanları'na anlattı. Romen Dışişleri Bakanı Gafenco kendisine Dobruca üzerindeki Bulgar taleplerini, Romanya'nın tayin edeceği zamanda tatmin etmeyi kabul ettiğini, zamanın Romanya tarafından tayininin, buna benzer Rus ve Macar taleplerine de yol açmamak bakımından önemli olduğunu anlattı ve Saraçoğlu'nun bu konuşmayı Koseivanof'a bildirmesini kabul etti. Belgrad'dan dönüş yolunda trenin Sofya'da durmasından yararlanan Saraçoğlu kendisini karşılamaya gelen Başvekil Köseivanof'a Gafenco'nun karşılıklarını bildirdi. Koseivanof da ona şayet:

a) Kuzeyden gelecek bir saldırı karşısında Yugoslav veya Romen ordusu çekilme halinde Bulgar sınırlarına iltica edecek olurlarsa, Bulgaristan'ın bunların çekilmesini kolaylaştıracağını ve

b) Bizzat Bulgaristan ehdi edilecek olursa, Bulgar Genel Kurmayı'nın derhal Türk Genel Kurmayı ile temasa geçeceğini bildirmişti.

Zamanın şartlarına göre, Saraçoğlu'nun bu görüşmelerinin önemli ve ümit verici sonuçlar getirdiği muhakkak idi.

Belgrad toplantısı kararları da çok memnuniyet verici idi: Konsey Romanyalı Gafenco'nun başkanlığında toplanmıştı. Yunanistan'ı Metaxas,

Yugoslavya'yı Markoviç temsil ediyordu. Konsey bildirisi, Balkan Paktı'nın 7 yıl uzatılması, toplantının 1941'de Atina'da yapılması, kendi bölgelerinde barış sükûnunun korunması ve sağlanması için ortak menfaatlerini mevcut savaş karşısında herbirinin durumlarını koruyarak, bağımsızlık ve millî topraklarının savunulması ve barışsever bir siyaset izlenmesi konusunda dört üyenin kararlarını açıklıyordu. Demek ki, aranan karar ve hareket birliğine götürecektir manevî ve siyasî cephenin kurulması tasavvuru kuvveden fiile geçmek durumuna yaklaşmıştı.

Belgrad toplantısından sonra, Konsey başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanı'na geçmiş. Yeni Başkan Saraçoğlu Belgrad Konseyi görüşmelerinin bir parçası sayılabilecek Bulgar-Romen yaklaşmasını gerçekleştirmek üzere, Gafenko ile vardığı sonucu Belgrad toplantısında açıklamaktan başka, üye devletlere bir yazı ile bildirmeyi ve metnin bir örneğini de bilgi için Sofya'ya vermeyi uygun görmüştü.

Arada Köseivanof istifa etmiş ve yerine geçen Filof eski Başbakan'ın Saraçoğlu'na ifadelerini aynen kabul ettiğini bildirmiş idi ki, bu da önemli bir nokta idi. Saraçoğlu usulen ve nezaketen yazıyı göndermeden önce, tasavvurunu Gafenco'ya bildirmişti. Beklenmedik bir karşılık geldi. Gafenco, Saraçoğlu ile konuşması sırasında öbür Balkanlı meslekdaşlarının da o zaman bilgi sahibi olduğu açık ifadesine rağmen, böyle bir yazıdan Bulgar Başbakanı'na bilgi verilmemesini istedi. Aradan bir kaç gün sonra da Ankara'daki Romanya Elçisi Saraçoğlu'ndan bu yazının Balkan ittifakı üyelerine bile gönderilmemesini istedi. Bu suretle güzel ve çok verimli gelişmelere müsait bir fırsat elden kaçırıldı. Bu kaypaklığın nedeni anlaşılamadı çünkü birkaç zaman sonra da Gafenco istifa etti. Hızla gelişen olaylar da yeniden bu yolda bir girişimi zaten olanaksız kılacaktı.

* *
*

VII. *İngiliz-Fransız Türk Kurmaylarının Halep Toplantısı (Mart 1940); Müttefiklerin Bakû Petrollerini Bombalayacağı Söylentileri*

1939 yılı Şubat-Mart ayının sonuna kadar Avrupa cephesinde çarpışma olmamıştı. Müttefiklerde yoğun bir hazırlık faaliyeti vardı. Günün en önemli konusu, her halde müttefiklerin İtalya'nın tarafsızlığını temin için sarfettikleri çok büyük gayret, gösterdikleri müsamaha ve iyiniyet idi. İtalya'ya Almanya'dan kömür götüren gemilerin İngilizler tarafından mart başında tutulmasına ve İtalyanlar'ın protestosu üzerine, mart ortalarına

doğru İngilizler'in İtalyanlar'la bir anlaşmaya vararak, Alman kömürünün İtalya'ya sevkine izin vermeleri, İtalya'yı tatmin etmeye ne kadar gayret edildiğini gösteriyordu.

Yukarıda işaret ettiğim üzere, Finlandiya'ya yardım yüzünden savaşın başka sahalara sıçraması ihtimali halinde ne gibi plânlar ve harekât uygulanabileceği konusunun İngiliz-Fransız yüksek askeri konseylerinde müzâkere edilmiş olduğunu anlıyorduk. Bize müttefiklerimizden bu yolda bir resmî girişim ve plân teklif edilmiş değildi. Böyle bir hayati konuda vuzuhsuzluk var idi. Diğer taraftan Balkanlar'da müttefik harekât planları ve hazırlıkları ne idi, ne olacak idi? Bu da günün sorunu idi.

Türkiye'ye gönderilmesi gereken silâhların teslim temposu ümit edildenden aşağı oluyordu. 1939 Martı'nın ikinci haftasında Müttefik Türk-İngiliz-Fransız Genelkurmayları'nın Halep'te toplanmasına karar verildi. Genel Kurmay İkinci Başkanı Orgeneral Asım Gündüz başkanlığında bir heyetin gönderilmesi kararlaştırıldı. Heyetin trenle hareketinden bir kaç saat önce Saraçoğlu beni bularak, derhal heyetle Halep'e hareketimi bildirdi. Askerî bir heyete benim katılmamdaki neden ve lüzumun ne olduğunu kendisinden sordum. "Sen orada "hükümet" olarak bulunacaksın" dedi. Mesuliyetimin ağır olacağını söyledim ve talimatının ne olduğunu sordum. "İttifâkın ve siyasetimizin icaplarına göre karar verirsin. Her ikisini de en iyi bilen sensin" dedi. Bu suretle akşam trenle Halep'e hareket ettik. İstasyondan Fransız ve İngiliz Büyükelçileri heyeti uğurlamaya gelmişlerdi. Fransız Büyükelçisi benim de gittiğimi görünce, ismim kendisine heyet azası içinde bildirilmemiş olduğu için, şaşırıldığını söyledi. Saraçoğlu "o orada hükümeti temsil edecek" dedi.

Halep'e varışımızda konferans bir okul binasında güzel sözlerle, samimi bir hava içinde çalışmalarına başladı. Başkanlık mevkiinde olan İngiliz temsilcisi gündemdeki müzâkere mevzuunun, "İtalya'nın tarafsızlığı kesinlikle temin edildiği takdirde Türkiye'ye yapılacak yardım" olduğunu açıkladı. Bir ruznamenin ikinci ve sonraki maddelerinin ne olacağını beklediğimiz halde görüşmelerin bu tek mevzua münhasır olacağı anlaşılınca, Asım Paşa'yı uyararak, itiraz ettik. Askerî ve siyasî durumun gösterdiği manzara karşısında, Halep'te toplanan Müttefik Kurmaylar'ın görevleri memleketlerinin bekasını tehdit eden, saldırgan, saldırganlar, saldırı ve saldırılara çeşitli tutumlarda ne şekilde karşı konulması lazım geldiğini çeşitli varsayımlara göre inceleyip ona göre plânlar yapmak olduğu için, ihtimallerden yalnız biri olan İtalya bitarflığı üzerinde durulamayacağı, İtal-

ya'nın tarafsızlığı, Rusya'nın tek başına saldırısı veya Rusya ve Almanya'nın birlikte saldırısı veya İtalya-Rusya tarafsız kalıp Almanya'nın tek başına veya üçünün birlikte saldırısı haline ve Balkan Devletleri'nin, mesele Bulgaristan'ın alacağı duruma göre bütün ihtimallerin incelenmesi lâzım geldiğini izah ettim.

Müttefiklerimizin gündeminde ancak birinci varsayım bulunduğundan yalnız onun müzâkare edilmesinde ısrar etmeleri üzerine, hükümetimizden talimat almadan bu gündemi kabul edemeyeceğimizi ileri sürünce toplantı ertesi güne ertelendi. Durumu Ankara'ya arz ettik. Gelen uysallık gösterilmesi yolundaki cevap üzerine durumu idare edici biçimde ertesi gün görüşmelere devam edildi. Ancak gayet iyi temennilere rağmen "plânlama" ve karar bakımından memnunluk verici pratik sonuçlara varılamadı. Londra ve Paris'in de gelecekteki harekât hakkında, özellikle bizi ilgilendiren Yakın Doğu, Akdeniz ve Balkanlar'da Rusya şayet tarafsızlıktan ayrılır ve saldırıya geçecek olursa, onun için plân proje ve kararları bulunmadığı anlaşılıyordu. Halep konferansının dostane bir hava içinde bu şekilde sona ermesi üzerine, heyetimiz Orta Doğu Başkomutanı General Weygand'ın davetlisi olarak Beyrut'a gitti. Kendisini 1922 Lozan Konferansı'ndan beri tanıdığım bu entellektüel büyük Fransız askeri ile ciddi hasbıhalde bulduk. Büyük adamlara has fikir cesareti ve açıklığı ile bana, o da kendi dertlerinden sözetti. İdarenin yavaşlığından, gecikmelerden, zaman kayıplarından, "Doğu ordusunun" kurulmasındaki ağırlıktan şikâyet etti. Bunların biran önce yola konulmasında kararlı olduğunu söyledi. "Bunlar çok geç olmadan yapılmalıdır, vakit kaybedilmemelidir" dedi. Ancak içindeki üzüntü ve kaygıyı hissetmemek kabil değildi. Halep konferansından yukarıda değindiğim suallere cevap almadan dönmüş oluyorduk.

Ankara'ya dönüşümde durumu hükümete ve beni kabul eden Cumhurbaşkanı İnönü'ye anlattım. Ne benim ne de Asım Gündüz'ün intibalarımız tatmin edici değildi. Daha cephelerde döğüşme başlamamış idi. Akdeniz açık idi, ancak bizim sipariş ettiğimiz malzeme istediğimiz tempoda ve miktarda gönderilemiyordu. Ortak hareket plânları yapılamamış idi. Önemle üzerinde durulacak meseleler bunlar idi. Bu savaş yılının ilk aylarında, hükümetlerde olağanüstü durumların doğurduğu şartların gereklerini yerine getirmek üzere, çabaları koordine edebilmek için, sarfedilen yoğun çalışmaların henüz tam semere vermediği izlenimi doğuyordu.

Fransız ve İngiliz Hükümetleri'nin açığa vurulmayan ve bize sözedilmeyen tasavvurları arasında Bakü petrollerinin bombardıman edilmesi ve

Karadeniz'den Ruslar'ın Almanlar'a yaptıkları yardımlara bir nevi abluka uygulama projeleri olduğunu anlıyorduk. Bunun tabii bizi birinci derecede ilgilendireceği kuşkusuzdu. Bakü'nün bombardımanını Irak'tan, Habaniye üssünden İngilizler yaparsa, İran toprakları üzerinden geçecekleri için, bize bilgi vermeye bile ihtiyaç hissetmeyebilirlerdi. Halbuki, Fransız hava kuvvetleri de bu harekete katıldıkları takdirde, Suriye'den Cezire'den kalkacaklarına göre bizim topraklar üzerinden geçmeleri sözkonusu olacağından, ya usulen bizden izin almaları veya bizden protestoyu göze alarak haber vermeden kaçak uçmaları gerekecekti. Fakat bunun pek âlâ Sovyet Rusya tarafından bir "casus belli" sayılacağı açıktı. Sovyetler'in ilk tepkilerinin bizim üzerimizde olacağını tahmin için siyasî dehaya ihtiyaç yok idi.

Henüz esas cephe olan Avrupa'da düşmanla karşı karşıya duran ve gelecek muharebelerin doğrultu ve gelişmeleri belli olmadan müttefiklerin bu farazi Kafkas ve Karadeniz faaliyetlerinin, akla en uygun ihtimale göre, Almanya'ya bir müttefik kazandırmak ve savaş alanını genişletmek ve bize sirayet ettirmekten başka pratik bir yarar sağlayıp sağlamayacağı düşünülmeye değerdi. Halbuki, biz ne siyasî ne askerî bakımından Sovyet Rusya'dan bize bir saldırı olmadıkça, onunla bir anlaşmazlığa sürüklenmeyi asla istemiyorduk. Esasen İttifâk Andlaşması bunu II. Protokol'de açıkça ortaya koymuştu. Bize bu yolda bir teklif yapılmış olsa idi, buna katılmayı reddedeceğimizi müttefiklerimiz de biliyorlardı. Onun içindir ki, bize açıkça bir girişim yapılamamıştı.

Acaba müttefiklerimiz, özellikle Fransa, Batı cephesinin aşılmaz ve Maginot hattının yıkılmaz bir kale olması itibariyle, Avrupa'nın kesinlikle güvenlik içinde olduğu düşüncesiyle başka cephelerde düşmanı vurmaya hevesine mi kapılmışlardı? Bunu yaparken de bir düşman daha yani Sovyet Rusya'yı üstlerine çekmenin sonuçlarını hesaplamışlar mı idi? Hesapladılar idi ise, herhalde yanlış olduğuna hükmetmek gerekirdi.

Dediğim gibi bize bu tasavvurlar hakkında resmî bir başvuru olmadı. Ancak iki olaydan bir mana çıkarmak gerekiyordu: Mart ayı başında Moskova büyükelçimiz Haydar Aktay'dan bir telgraf gelmişti. Oradaki Amerikan Büyükelçisi Steinhart'ın kendisine söylediğine göre, Bakü petrol alanının vıcık vıcık petrol çamuru halinde denebilecek bir durumda olduğunu ve bir bombardıman halinde buranın söndürülmesi imkânsız şekilde tutuşmasından Sovyetler'in endişe ettiğini, fikirlerine başvurdukları Amerikalı uzmanların 1917 Devrimi'nden hemen sonra gerek Dnieperstroy barajının yapılmasında gerek ihmal edilmiş ve işlemez hale gelmiş bulunan

Bakü petrol alanını yeniden işler durumuna gelmesinde pek çok Amerikalı mühendisler çalışmıştı. Burada bir yangın çıkacak olursa, aylarca söndürülemeyeceği ve petrol üretiminin yıllarca geri kalacağı görüşünde bulduklarını haber veriyordu. Saraçoğlu bir konuşma esnasında bilgi olarak bunu Massigli'ye anlatmış, Massigli de "Evet bombardıman uçaklarının hareket alanları çok geniştir. Kuzey Irak'tan ve Cezire'den kalkan uçaklar kolayca Bakü'ye varabilirler, ancak bunun için İran ve Türkiye toprakları üzerinden uçmak gerekir" diye cevap vermesi üzerine Saraçoğlu da "demek siz İran'ın protestosundan çekiniyorsunuz" demişti. Bu görüşmeyi bize naklederken Saraçoğlu "demek İran protestosundan çekiniyorsunuz" cümlesini bir nevi nükte olarak, yani yapabilmemize tek mani bu mu? kabilinden söylemiş olduğunu anlatmıştı.

Aradan on gün geçtikten sonra Fransız Büyükelçisi, Başbakan Deladier'nin yerine geçmiş olan Reynaud'dan "İki memleket arasındaki dayanışmanın teyidine yarayan bir Deklerasyon, bir güvence getirmişti. Bu naklettiğim vakayı ve anlamını yıllar sonra yayımlandığı güzel kitabında Massigli bütün ayrıntıları ve inceliği ile anlattığı için sözü O'na bırakıyorum. Bu mesele bir çok savaş sonrası yayınlarında anlatıldı. Almanlar ele geçirdikleri Fransız belgeleri arasında Massigli'nin bu konuşmayı nakleden telgrafını sanki Türkiye'nin izni kesinlikle elde edilmiş gibi göstermek istemişlerdi. Massigli bunu yalanlamıştı.

Massigli, kitabında şöyle yazmıştı: "13 Mart'ta aramızda yerleşmiş âdet üzere hemen her gün bilgi alışverişi için kendisini ziyarete gittiğim Saraçoğlu bana, Moskova Büyükelçileri'nden aldığı bir telgrafi okudu. Büyükelçi Sovyetler'in bir bombardıman halinde Bakü petrol alanının karşılaştığı tehlikeden endişe ettiklerini, Amerikalı uzmanların görüşüne başvurulduğunu, bunların üretim yöntemlerinin geçmişte pek kötü olması nedeniyle, toprağın sünger gibi vıcık vıcık bulunduğunu, çıkacak bir yangının bütün bölgeye sirayet edeceğini, bunu söndürmek için aylarca uğraşmak gerekeceğini ve yeniden üretime ancak yıllar sonra başlanabileceğini söylediklerini naklediyordu. Saraçoğlu "Ne düşündüğümü" sordu. Ben de ertesi günü Quai d'Orsay'a (Fransa Dışişleri Bakanlığı) gönderdiğim telgrafta yazdığım üzere, kendisine, "şüphesiz modern bombardıman uçaklarının Cezire veya Kuzey Irak'tan kalkarak Bakü'ye varmak için yeter bir hareket sahasına sahip olduklarını, ancak bunun için Türk ve İran arazisi üzerinden uçmak lâzım gelir" diye cevap verdim. Bakan: "Demek İran'ın protestosundan endişe ediyorsunuz" diye karşılık verdi. Zorluğun Türkiye tarafından gelmeyeceğini, daha açık bir şekilde ihsas edemezdik.

Düşüncesini açıklığa kavuşturmak için zorlamak yersiz olurdu. Sözleri üzerinde ısrar etmedim. Ancak anlamlı olduğu için dikkatinize arz ediyorum. İngiliz meslekdaşına da bilgi verdim”.

“Bu görüşmelerin dört ay sonra Türk politikasında nasıl beklemedik bir önem kazanacağı görülecektir. Herhalde telgrafımın metni bu konuşmanın geçtiği gün Türk arazisi üzerinden uçuş sorununun söz konusu edilmediğini açıkça kanıtlar. Başbakan Paul Reynaud’ın 23 Mart 1940’da kişisel bilgim için gönderdiği bir telgrafta, Fransız Hükümeti’nin İngiltere ile incelenmesini sürdürmeyi düşündüğü işlerin başında, hava ve deniz harekâtının Karadeniz ve Kafkasya’ya teşmili ihtimalinin ortaya koyacağı sorunlar geldiği, gizlice bildiriliyordu. Amaç yalnız abluka alanının genişletilmesi ve deniz seyrisferinin kontrolünden ibaret olacağı için mutlaka Rusya’ya karşı bir savaş harekâtı sözkonusu olmayacaktı. Ancak bu girişim Türkiye’nin dostça tarafsızlık uygulamasına (neutralité bienveillante) ve sessizce kolaylıklar sağlamasına (facilités discrètes) bağlı idi. Saraçoğlu’nun bana 13 Mart’ta sarfettiği sözler bunların (kolaylıkların) red edilmeyeceğini ümit etmeme uygundu. Zamanı gelince bana gönderilecek talimatı beklemeksizin Başbakan P. Reynaud şimdiden bu projenin bana telkin ettiği düşünceleri öğrenmek istiyordu. Aynı zamanda, hemen uygulanacak bir de talimat veriyordu. Dışişleri Bakanı’na ve uygun düşerse bizzat Cumhurbaşkanı’na savaşı, güçlenmiş bir azimle, her alanda devam ettirme kararında olan yeni hükümetin Türkiye’nin talepleri ve menfaatleriyle kesinlikle beraberliğini açıklamaklığım isteniliyordu. Bu dayanışma Üçlü İttifak’ın öngördüğü ihtimallerle sınırlı olmayacak, Balkanlarda ve Karadeniz’de manevî mevkiini ve haklı menfaatlerini güçlendirmeğe vesile verecek her türlü durumların doğurabileceği tüm ihtimalleri kapsamı içine alacaktır. Bu taahhüde bir de ek maddi yardım ve bu konunun gerektireceği tamamlayıcı gayretler vadi, aylarca umursamazlıktan sonra, Paris’te gemi azıya alıyordu. Yeni kabinenin Türk Hükümeti’ne mesajı ne olacaktı? Ancak ortaklarımızın endişe edecekleri veya belirli olmayan bir gelecekte bize hatırlatabilecekleri deyimler kullanmamak gerekirdi. Saraçoğlu’nun kendisine verilen mesajların birer örneğini almak için ısrar etme adetinde olduğunu da unutmuyordum. Bunların hepsi Bakan’ın telgrafın metnini biraz değiştirmek için sebepler idi. Türk talepleri ile-ki bunlar bize hiç bir zaman söylenmemişti-dayanışma açıklaması yerine “iki memleketin menfaatleri arasında tam bir “beraberlik” deyimini koydum. Bana tevdi için verilen mesajın açık seçik muhtevasını “Türkiye’nin Balkanlar’da ve Karadeniz bölgesinde mevkiini müdafaa etmesi durumlarıyla” sınırlandırmayı ihtiyatlı buldum. Ancak böylece hafifletilmiş mesaj yararlı olabilirdi”.

Büyükelçi Massigli mesleğinde usta bir kişiydi. Türkiye'nin hayati menfaatleri tehdit edilmedikçe Rusya ile sergüzeşte girişmeyeceğini biliyordu. Tutumunu takdir ederim. Ancak benim bildiklerime göre Quai d'Orsay'a çektiği telgraftaki "zorlukların Türkiye tarafından gelmeyeceğini açık bir şekilde ihsas edemezdi" kanısını Saraçoğlu'nun sözlerinden edindiği yanlış bir izlenimden doğan bir yorum olduğu kanısındayım. Amansız bir düşmanla topyekûn savaş halinde bulunan bir memleketin o düşmana yardım edene karşı en şiddetli tedbirleri almak istemesi doğaldır. Ancak bunların doğuracağı tepkilere karşı koyabilmek imkân ve tedbirleri sağlamış bulunması da şarttır. O zaman bu imkânların pek mevcut olmadığına ilişkin işaretler yok değildi.

Müttefik Yüksek Askeri Konsey'in çalışmaları konusunda bize kuşkusuz bilgi verilmezdi, ancak temalarımız ve edindiğimiz bilgilerin ışığında durumu tam değerlendirecek şekilde sanıldığından çok olanağımız vardı ve çalışmalarımız bunların ışığında yürütülürdü. Eskiden beri Dışişleri ile Genelkurmay gayet sıkı temas halinde çalışırdı. Gerek Numan Menemencioğlu'nun gerek benim Sayın Mareşal Fevzi Çakmak ve İkinci Başkan Asım Gündüz ile kişisel ilişkilerimiz bu temalara bir samimiyet havası eklerdi. Asım Gündüz Genelkurmay'da etrafına topladığı kıymetli elemanlarla kuvvetli bir ekip kurmuştu. Kendisiyle günde bir kaç defa telefonlaştığımız olurdu. Hatta bazen bir belge arandığı zaman birbirimize "hangi dosyada olabileceğini hatırlatmak suretiyle" şakalaştığımız da olurdu. Bu sıkı temas sayesinde askerî meseleler siyasî icaplar ve siyasî işler de askerî icaplar açısından ele alınıp yürütülürdü.

Dışişleri Bakanlığı'nda benimsediğimiz usule göre, her sabah Saraçoğlu gelir gelmez, ilk iş olarak Genel Sekreter Numan Menemencioğlu ve Genel Sekreter yardımcı olarak benimle bir toplantı yapardı. Gece gelen telgraflar değerlendirilir, günün meseleleri gözden geçirilir, beklenen girişimler konuşulur, icaplara göre hareket hattı tesbit edilirdi. Bunun üzerine artık ağız birliği yapardık. Saraçoğlu tok sözlü, temkinli bir Dışişleri Bakanı idi. Alınmış bir devlet kararı gereğince kabul veya reddi gerektiren bir mesele olmadıkça, yabancı Büyükelçiler'in başvurularını dinler, işin müzakeresi için Numan'a veya bana havale ederdi. Talimat üzerine yaptığımız müzakereler kendisine arz edilir, isteklerin kabul veya reddine göre karar şeklini alırdı. Dışişlerinin bu sıkı "ağız birliği" kordiplomatik içinde de bilinirdi. Hatta bir gün Büyükelçiler'den biri bana "canım nasıl yapıyorsunuz? Ben size geliyorum, Fransız Büyükelçisi Numan'a gidiyor, İngiliz Büyükelçisi Bakan'a gidiyor. Noktalara ve virgüllere varıncaya kadar aynı

şeyi duyuyoruz. Sizden birşey sızdırmanın imkânı yok” diye takdir ve şaşkınlığını dile getirmişti.

Dünyanın bu buhranlı döneminde, savaşlar içinde müttefiklerimizin yanında ve memleketin ve müşterek menfaatlerin icap ettirdiği tutumu belirleme çabaları içinde, Türkiye'nin başında İsmet Paşa (İnönü) gibi savaş görmüş bir askerinin, siyasi ve savaş alanında başarılı olmuş bir liderin, kılıcına ve kalemine güvenilir bir devlet adamının, bulunması muhakkak ki büyük bir şanstı. Cumhurbaşkanı İnönü geniş bilgisi ve tecrübesi, aralıksız çalışmasıyla en ufak ayrıntılara varıncaya kadar her meseleyi bilerek geceli gündüzlü işleri izler, hergün bazen birkaç defa Saraçoğlu'nu, Numan'ı, beni çağırır, bilgi alır, istişare eder, talimat verirdi. Yukarıda dediğim gibi müstesna bir asker olarak çeşitli stratejik durumları ve konjonktürleri kıymetlendirmede emsalsiz bir kabiliyeti olduğunu söylemeliyim.

1940 yılının ilk aylarında Batıda henüz muharebeler başlamamıştı. Biz Akdeniz, Karadeniz ve Balkanlar olmak üzere üç muhtemel cepheden gelebilecek tek başına veya ortak bir saldırıyla karşılaşabilirdik. Müttefiklerin çeşitli ihtimallere göre yardımı ne olacak idi? Ne kadar zamanda olabilecek idi? Herhalde yardım kesinlikle gelinceye değin tek başına dayanmak gerekiyordu. Bunun için mücehhez olmamız lâzımdı. Sipariş ettiğimiz ve teslimi vaadedilen silâhlar ve cephane zamanında ve istediğimiz miktarda gelmiyordu. İngiliz-Fransız Müttefik Yakın Doğu Ordusu henüz gereği gibi kurulamamıştı. Enfrastrüktür hazırlıkları da memnunluk verici değildi. Görevin sıklet merkezi Türk Ordusu'nun sırtına yüklenmiş bulunuyordu.

* *
*

VIII. *Batı Cephesinde Alman Saldırıları ve Zaferleri (1940 baharı); Beyrut ve Hafya'da Türk-İngiliz-Fransız Kurmay Toplantıları (Mayıs 1940); İtalya'nın Savaşa Katılması ve Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Kararı (Haziran 1940)*

Nisanın başında Alman ordularının Danimarka ve Norveç'e taaruzu ile başlayan harekât müttefiklerin aleyhine gelişerek sonunda Norveç ve Danimarka Alman işgali altına girmiş bulunuyordu. Mayıs başında Almanlar, Belçika ve Hollanda ve küçük Lüksemburg'a saldırdılar. Denebilir ki, Avrupa kıtasının geçici mukadderatını tayin eden savaş, bu cephelerde başladı. Müttefikler yardıma koştukları bu cephelerde Almanya'ya

yenilmeye ve geri çekilmeğe başladılar. Almanlar hızla Manş kıyılarına doğru yürüyerek İngilizler'i Dunkerk'e sıkıştırdılar. Fransa doğrultusundaki harekâtın, özellikle kuzeyden gelişen saldırının sonucu müttefikler için ümitsiz gibi görünmeye başlamıştı.

Avrupa cephesinde Alman başarıları birbirini izlemeye dururken, özellikle önemi olan Akdeniz ve Balkan bölgesinde müttefiklerin durumunun ümit edildiği gibi iyi olmadığı, hatta aleyhte geliştiği görünüyordu. Ümitlerin tersine Balkan Paktı devletleri bir Balkan cephesi kurulmasına hiç bir bakımdan yanaşmamıştı. Yakın Doğu'da İngiliz-Fransız Müttefik Doğu Ordusu kurulamamış idi. İtalya'nın tarafsızlıktan çıkarak savaşır duruma geçmesi şüphe götürmez bir seyir gösteriyordu. İngiliz ticaret gemilerine Akdeniz sularından uyanık olma ve olay çıkarmaktan kaçınma emri verilmişti. Yazık ki, bizimle üçlü olması lâzım gelen tedbirler fiili olarak gerçekleşmekten uzaktı.

Böyle bir hava içinde durumun müzâkeresi için İngiliz ve Fransızlar Mareşal Fevzi Çakmak'ın Wavel ve Weygand ile buluşmasını teklif ettiler. Görüşme 22 Mayıs'ta Beyrut'ta oldu. Ancak Mareşal Beyrut'ta Weygand ile buluşamadı. Çünkü Weygand Fransa'ya hareket etmiş, General Gamelin'un yerine Başkomutan atanmıştı. Görüşmeler, General Wavell, Amiral Cunningham ve Fransız General Carpentier ile Çakmak arasında cereyan etti. Nazari plân ve tasavvurların kuvveden fiile geçmesi için gereken imkân ve vasıtaların elde olmaması yüzünden, Üçlü Askerî Sözleşme gereğince öngörülen hedeflerin ele geçirilmesi için zorunlu ortak harekâtın, bilhassa hava ve deniz desteklerinin, durum nedeniyle, yapılamayacağı, meydana çıkmış ve Mareşal görüşmeden müsbet bir netice alamadan dönmüştü. Tüm ağırlığın Türkiye üzerine yükleneceği ve kalacağı ortada idi. Askerî Sözleşme hükümleri İtalya'nın savaşa karışması halinde Oniki Ada'nın müttefiklerin eline geçirilmesi, yani işgali derpiş edilmiş idi. Bunun için müşterek kara, hava, deniz harekâtı gerekliydi. Bunun tek başına Türkiye tarafından yapılması maddeten imkânsız olduktan başka, tek başına bir sembolik hareket, meselâ Rodos'a karşı bir hareket, doğrudan doğruya Türkiye üzerine şiddetli bir İtalyan taaruzunu davet edecek, böylece Almanya ve hatta Rusya'nın harekete geçmesini doğurabilecekti.

Yukarıda işaret edildiği üzere, İtalya'nın savaşan durumuna geçmesi gün meselesi idi. İtalya'nın savaşa girmesi ile Balkanlar-Karadeniz bölgesinin kritik ve hayati bir önem kazanacağı kuşkusuzdu. Atılacak her adımın hesaplı ve tedbirli olması lâzım geliyordu. Avrupa'da Alman başarılarının

etki ve tehdidi altında Balkan Devletleri kışkırtmalardan uzak durmak kaygısı ile gayet çekingen kavrıyorlardı. Balkanlılar arasında bir askerî konferans toplanmasını Belgrad iyi karşılamıştı. Bu durum karşısında Türkiye'nin de son denli dikkatli davranıp hesaplı hareket etmesi lâzım geliyordu.

Avrupa'da Fransa harekâtı tamamen ümitsiz bir şekilde gelişirken müttefiklerimizce Hayfa'da toplantıya davet edilmiştik. Hükümet bu yeni Genelkurmaylar toplantısında benim de bulunmamı kararlaştırdı. Hayfa'ya hareketimizden önce durumu görüşmek ve talimat almak üzere Saraçoğlu'nun makamında ben, Numan Menemencioğlu bir toplantı yaptık. Savaş durumunu inceden inceye ve ihtimallere göre ayrıntularıyla değerlendirdik. İtalya'nın savaşa katılması ihtimaline göre, bizden istenebilecek şeyleri inceledik. Bunun, sonuç olarak, Türkiye'nin savaşa girmesi demek olacağı ortaya çıktı. Her ne kadar tüm kararların hükümetin onayına bağlı olacağı muhakkak ise de, Genelkurmaylar toplantısının Askerî Sözleşme hükümlerinin tatbikiyle ilgili olması nedeniyle konferansta alınabilecek kararların hükümetleri bağlayıcı bir nitelik kazanabileceğini gözden uzak tutmamak gerektiğinden, durumun tamamen açıklığa kavuşturulması gerekiyordu. Ben, İtalya savaşan olduğu takdirde, müttefikler bizden Hayfa'da Askerî Sözleşme hükümlerini tatbik etmemizi isteyecek olurlarsa, içinde bulunduğumuz hazırlıksız koşullar ve üçlü plânların yapılmamış olması ve istediğimiz malzeme ve teçhizatın verilmemiş olması dolayısıyla, özellikle Dışişleri ve hükümetin de bildiği üzere, Alman-Sovyet tepkilerini göz önünde bulundurmamızı, elimizi kolumuzu sallayarak mezbahaya gidemeyeceğimizi, Türkiye'nin müttefiklerin durumu düzelinceye kadar kendisini israf etmemesi, bilâkis kuvvetlerini tasarruf etmesinin onlara en büyük hizmet olacağı yolundaki görüşümü anlattım. Saraçoğlu da "Sen bildiğin gibi, vaziyetin icaplarına göre idare edersin. Sıkışırsan bize sorarsın" diyerek bana yetki ve direktif verdi.

Hayfa Genelkurmaylar Konferansı 27 Mayıs'ta toplandı. Görüşmeler dostane bir hava içinde, Askerî Sözleşme'nin öngördüğü durumlar gözönünde tutularak, müttefiklerimizin, özellikle İngiliz General Smith heyetinin, soruşturma niteliğinde durumumuz ve yapacaklarımız konusunda çeşitli bilgi almak istemesiyle başladı. Asım Gündüz'ün yanında bulunan Harekât Dairesi Başkanı Fasih Kayabalı, kendisine çevirmenlik yapan yarıbay Emin Dirvana aracılığı ile, varsayımlara göre plânlar üzerinde bilgi vermişti. Birinci gün böyle geçti. Akşam otele döndük. Mütevezi, rahat bir oteldi. Üst katta restoranda yemek yerken yanımızdaki bir radyo alıcısın-

dan haberler verilmeye başlandı. Fransa'da Alman taaruzu ve ona karşı Müttefik harekâtının ayrıntıları veriliyordu. Asım Gündüz önce ezbere kritik yapmaya başladı. Sonra bir harita getirdik ve harita üzerinde konuştu. Bu esnada yanımızda bulunan mihmandar subayların da ilgilendiklerini görünce, oldukça çetrefil fransızcasıyla, eliyle ve kalemle, kuşatma ve karşı hareketleri tarif edip "yanlış" diyerek eleştirisini sürdürdü. Ertesi sabah gelen haberlerden Asım Gündüz'ün öngördüğü üzere, Alman taaruz harekâtının başarılı ve Fransız kuvvetlerinin gerilediği anlaşıldı. Radyo etrafında Asım Paşa'nın eleştirileri rağbet görmüş olacak ki, sonraki akşamlar dinleyici sayısı daha da çoğalmış idi. İkinci gün toplantıda yine görüşmeler dostça olmakla birlikte varsayımlarla araştırmacı nitelik ve belirsizlik içinde devam etti. Fransız temsilcisinin durumu zordu. Görüşmeleri bir sonuca bağlamak zorunluğundan, bu ön görüşmeler sonucunda gereken bilgilerin edinilmiş olması dolayısıyla, artık ortak hareket plânlarının, müttefiklerimizin tasavvur ve yardımları, geciken malzemenin verilmesi konularının ele alınmasını ve karara bağlanmasını istedim. Başkan durumunda bulunan General Smith kısa bir sessizlik üzerine, öğleden sonra gizli bir toplantı yapılacağını, bu toplantıda Asım Gündüz, ben ve uygun göreceğimiz çevirmenin, Fransız tarafından da Fransız temsilcinin şahsen bulunabileceğini isim belirterek söyledi ve oturuma son verdi.

Öğleden sonra buluştuk. General büyük bir sadelikle Avrupa'da gelişen harekâtın müttefikler için bir felâket halini aldığını, muharebenin bir hezimetle başladığını, ne olursa olsun İngiltere'nin savaşı mutlaka kazanacağını, ancak bunun zamana bağlı olduğunu, büyük bozgunun büyük zararlar doğuracağını, bunların kuşkusuz giderileceğini, ama bunlar giderilinceye kadar yazık ki her hangi bir yardım yapılamayacağını, bu itibarla Türkiye'nin başının çaresine bakması lâzım geldiğini söyledi. Bu sözleri söylerken muhatabımızın yüzünde gözlemediğimiz elem, azim ve vakar bize dürüstçe ve civanmertçe hitab eden bu sayın askere karşı duyduğumuz takdir hissini bir kat daha artırıyordu.

Bu konuşmanın geçtiği gün Fransa'da Calais Almanlar tarafından işgal edilmişti. Belçika ordusu teslim oluyor, Dunkerk düşmek üzere durmadan bombardıman altında bulunuyordu. Flandres ve Artois muharebeleri ümitsizlik içinde sona eriyordu. Tarihte bir kahramanlık destanı olarak kaydedilecek Dunkerk boşaltılması 26 akşamı başlamıştı. Hükümetin gönderdiği gemilerden başka yüzlerce kayık, sandal, motor, kotra, yelkenli, kürekli tekne sahibi İngiliz vatandaşları heyecanla ve kendiliklerinden kardeşlerini, evlatlarını, İngiliz askerlerini Dunkerk'ten anavatan kıyılarına

götürmeğe koşmuşlardı. Bu destan, İngiliz milletinin nasıl ters bir talihe karşı azimle dövüşeceğinin ve dostumuz İngiliz generalinin bize söylediği sözlerin bir kanıtı idi.

Hayfa Konferansı böylece sona erdikten sonra, Beyrut'tan yeni gelen Fransız Komutanı General Mittelhauser'i ziyarete gittik. Pek saygı değer bir kişiliği olan General ile görüşmeler ancak olayların yarattığı havanın etkisi altında, durum ve şartlarla orantılı olabildi. Üzgünlük vardı.

Ankara'ya dönüşümüzde ben Saraçoğlu'na durumu anlatırken, Cumhurbaşkanı İnönü beni çağırttı ve Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda'nın odasında kabul etti. Kendilerine bilgi verdim ve İngiliz Generalinin sözlerini, aktardım. Bu sözler gizli olarak söylendiği için zabıtlara geçmediğini, siyasi ve tarihî önemi büyük olan bunları yalnız benim kendilerine sözlü olarak arzetmekliğim benim için fazla bir sorumluluk olabileceğini, o nedenle Asım Paşa'ya da teyid ettirilmesini rica ettim. "Yazınız" diye emir verdi. İnönü ile bu görüşmem sırasında kişisel izlenim olarak Fransa harekâtının büyük olasılıkla kesin bir yenilgi ile sonuçlanabileceği, Fransa'nın işgal edilip saf dışı kalacağı, İngiliz kuvvetlerinin de, esasen başlamış olduğu üzere, Avrupa'dan çekileceği, ancak savaşın İngiltere için bundan sonra başlayacağı ve İngiltere'nin canla başla döğüşeceği, İtalya'nın tarafsızlıktan çıkıp, savaşa gireceği, Akdeniz'in kapanacağı, Balkanlar, Akdeniz ve Karadeniz ile çevrili olan Türkiye'nin bir kilit noktasında tek başına yaşamak sorunu ile karşı karşıya olduğu, o nedenle üç yandan düşmanla çevrili Türkiye'nin, asıl bundan sonra beklenmedik kombinezonlarla başlayacak ve uzun, çok uzun sürecek savaş içinde kendini israf ettirmeksizin, İttifak Andlaşması'nı imza ettiğimiz günden beri kendimize hedef saydığımız amaca sadakatle ve en yararlı şekilde hizmet edebilecek bir tutum benimsemesi lâzım geleceği yolundaki kanımı bildirdim.

Cumhurbaşkanımız'ın yanından ayrıldıktan sonra hemen Bakanlığa gidip Asım Paşa'yı telefonla aradım. Kendisine İnönü ile görüşmemi ve emirlerini anlattım. Bu yiğit Türk askeri: "Sen ne söyledinse ben altına imzama basarım. Yaz gönder imzalayayım" diye cevap verdi. Çevirmen Emin Dirvana görevini yapmış olduğundan ve onun kulağı benimkinden daha iyi işittiğinden, kendisini bana göndermesini rica ettim. Dirvana geldi. Hemen Hayfa'da söylenenlerin tutanağını yazdım ve imzaladım. Asım Paşa da imzaladı ve bu gizli belge Cumhurbaşkanı'na sunuldu.

1940 Haziran ayı Fransa'nın çökmesi ve İtalya'nın savaşa girmesiyle önem taşır. Hemen bütün cephelerde Fransız ve İngiliz kuvvetleri çekilme içinde iken İtalya 10 Haziran'da İngiltere ve Fransa'ya savaş ilân etti. Mussolini'nin İtalya'yı savaşa sürüklemesini tarih gereğince yorumlamıştır. Ancak benim aklıma onun aşamaları, günü gününe ve ayrıntularıyla yaşadığımız o dönem, Churchill ve Reynaud'un isteği üzerine Amerika Başkanı Rossevelt'in Mussolini'ye "İtalya'nın ileri süreceği talepleri savaş sonunda özenle yerine getireceklerine ve İtalya'nın barış konferansına savaşan devletlerle aynı statüye sahip olarak katılması için İngiliz ve Fransız garantilerine Amerikan garantisinin eklenmesiyle" ilgili 26 Mayıs mesajı, "savaşın İtalya'nın katılmasıyla genişlemesi halinde Amerika'nın müttefiklere istedikleri malzemeyi temin için silâh yapımı programını hızlandırması sonucunu vereceğini, Amerika'nın Akdeniz'e tarihi ilgisini" belirten 30 Mayıs ihtar, Fransa'nın 3 Haziran'da yalnız başına "İtalya'nın arazi taleplerini tatmin için" yaptığı teklif geliyor ve o günleri düşünüyorum.

Bunca yalvarmalar, güvence ve vaatleri hesaplayıp İtalya kimsenin zorlamadığı bu savaşa girmese idi, Afrika'da müstemlekleri emin, Avrupa'da her memleket dögüşürken onun gelişecek iktisâdi ve ticari faaliyeti ile savaş sonrası barış konferansına, vaadedildiği gibi, katılacağı andaki "statü"sünü düşünüyorum da, 50 milyonluk uygar bir milleti, memleketi, çatlak dengesiz bir kişinin kibir ve büyüklük krizleri içinde, ateşe, ölüme ve yıkılmaya sürükleyebilmiş olması tarihte yazık ki tekrarlanan gelen insan oğlunun anlaşılmasız kaderi gibi görünüyor.

İtalya'nın Fransa ve İngiltere'ye savaş ilân etmesi arifesinde Fransız cephesinin ve hükümetin durumu konusunda bizdeki bilgiler iyimser olmaktan çok uzaktı. Hükümet Paris'i terke hazırlanıyor, geniş bir cepheden Paris üzerine yürüyen düşman karşısında çekiliş hareketlerinde ordunun ümit edilen savaşa gücünden yoksun olduğu izlenimini veriyordu. Hatta hükümetin mütareke talebine meylettiği yolunda haberler vardı.

Mussolini'nin 10 Haziran'da İtalya'nın savaşa girdiğini bildiren tantanalı nutkunu Numan'ın evinde radyoda dinlemiş idik. Ertesi sabah Bakanlığa gittiğim zaman, sabah erkenden İngiliz Büyükelçisi K. Huggessen ve Fransız Büyükelçisi Massigli Menemencioğlu'nu ziyarete geldiler. Büyükelçiler gittikten sonra Numan odalarımızın arasındaki kapıyı açarak bana kısaca Büyükelçilerin İtalya'nın savaşa girmesiyle Türkiye'nin İttifak'ın hükümlerini uygulanmasını istemeğe geldiklerini haber verdi ve hemen Saraçoğlu'nu bulmaya gitti. İstenilen şey İtalya ile derhal münasebet-

lerinin kesilmesi, genel seferberlik ilânı ve ona savaş ilânı idi. Çöküntü halinde bir müttefik cephesi karşısında öteki müttefiği mahfuz ve sağlam tutacak yerde onu israf etmek anlamına gelen bu talepte mantığa aykırı bir taraf olduğu ilk bakışta göze çarpıyordu. Cumhurbaşkanı Ankara'da değildi, denetim gezisine çıkmış idi. Akşama bekleniyordu. Numan ile görüştüğümüzden sonra, Saraçoğlu İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'ni çağırarak kendilerine Cumhurbaşkanı'nı akşam döneceğini ve cevabımızın ertesi gün toplanacak Bakanlar Kurulu'nun varacağı karardan sonra bildirileceğini söylemişti.

Öğleden sonra Bakan ve Genel Sekreter ile temasım olmadı. Akşam geç vakit yorgun, üzgün eve döndüm. Yemek yedikten sonra havanın ve mehtabın güzelliğinden yararlanmak üzere yürüyüşe çıktım. Saat 23.30'a doğru eve döndüğümde beni köşkten, Cumhurbaşkanlığı'ndan ısrarla aradıklarını söylediler. Hemen telefon ettim. Başyaver rahmetli Celâl, İsmet Paşa'nın benim gelmemi emrettiğini söyledi. Derhal köşke çıktım. Cumhurbaşkanı kapıdan girince sol taraftaki Yaverler odasında, Başyaver'in masasının karşısında bir koltukta oturuyordu. Gayet ciddi ve kaygılı bir hali vardı. Taşındığı tarihi sorumluluğun ifadesi adeta yüzünden okunuyordu. Bana yanında yer gösterdi. Bir süre konuşmadı ve sonra bir görüşmenin aklında kalan bir devamı gibi "İngilizler verdi, şimdi bizden karşılığını istiyorlar" yolunda bir cümle ile beni konuşmaya itti. Benden önce Saraçoğlu ve Numan ile ne görüştüğümü bilmiyordum. Ben ses çıkarmadım. O devamla "Sonra bize ne derler" dedi. Bunun üzerine ben dedim ki: "Paşam, önce bize verdiler" deyimini açıklığa kavuşturalım. Verilenin ismini koyalım. Verdiler, denilen bizim para ile satın aldığımızdır. Vermek bu... İkincisi ve önemlisi bu satın aldıklarımızı tam olarak henüz teslim edemediler. Bizim sipariş için öncelik listemizdeki malzeme ve teçhizatın yarısı bile elimize gelemedi. Hava ve deniz destekleri ortaya çıkmadı. Bir türlü ortak plânlar hazırlanamadı. Ne yazık ki bu günlerde savaş, müttefiklerimiz aleyhine gelişti ve gelişiyor. Fransa cephesi yıkılmaktadır. Fransız Hükümeti'nin mütareke isteyeceği kesin gibi görünüyor. İtalya Fransa'ya karşı sembolik bir savaş yapacak. Bir iki gün sonra Fransa İtalya ile ateş keserek mütareke yapar. Döğüşemeyecekler. Öğrendiğimize göre, İngilizler'in Milano ve Torino'yu bombardıman için Marsilya'da bir hava alanına yığıdıkları uçakların uçuşu bile, İtalya'nın karşılığında korkan halk, hava alanında uçakların önüne araba, kamyon traktör gibi bir sürü araç koyup bunu engellemişler. Demek ki, İtalyanlar'ın Fransa cephesinde döğüşmelerine neden kalmadı. İtalya elindeki taze kuvvetlerle ve herhalde

gayet kuvvetli bir donanma ile saldırarak yer arayacak. Onun doğal savaş ve hareket sahası Balkanlar, Akdeniz ve dolayısıyla Türkiye. Tahmin edilir ki, Almanlar İtalya'nın Balkanlar'da tek başına hareketine müsaade etmezler. Onlar da fırsattan yararlanıp bir bahane bularak ellerinde serbest kalacak kuvvetlerini istedikleri yere saldırabilirler. Bunun sonucu da, biz savaşan durumunda isek, bizim üstümüze gelirler. Bu hengâme başlarsa Ruslar'ın seyirci kalacaklarını sanmak saflıktır. Düşmanın şu anda müttefiklerden daha hazır ve kuvvetli olduğu kuşkusuz. Fransa saf dışı olacak, ama İngiltere için savaş yeni başlıyor. Amerika savaşa girer mi? girmez mi? bilinmez. Fakat İngiltere'ye her türlü yardımı yapacağı kesindir. Almanlar'ın İngiliz Adaları'na saldıracağı da kuşkusuz. Öğrendiğimize göre anavatanın savunulması için İngilizler yoğun faaliyet içindedir. İtalya'nın Afrika'da Mısır'a doğru Don Kışot'ça taaruzla geçeceklerinden kuşum yok. Böyle bir harekete Almanlar iştirak eder mi? etmez mi? bilmem. Mesele, ilk darbeyi üstümüze çekmemektedir. Kimseden yardım göremeyeceğimiz kesin ve fiziksel bir gerçek . Bize bunu, namuslu askerler olarak, İngilizler Hayfa'da anlattılar. Türkiye seçtiği ve tuttuğu yoldan ayrılmamalıdır. Türkiye üzerinde yaşadığı topraklar bir bütündür. Statik büyük bir kuvvettir. Bulduğumuz kilit noktasında müttefikimize bugün savaş hariçi, sonra da tutacağımız muazzam cephe ve geçit kapısı ile pek büyük hizmetler görebiliriz. Mesele, şimdi düşmanı üstümüze sıçratmamaktır. Allah göstermesin bize taaruz olursa, o zaman mukadderatımız elbetteki döğüşmek olacak, ama mümkün merteye bu anı geciktirmek gerek. Benim kanaatim bütün bunları müttefiklerimize anlatarak, savaşın bu safhasında tarafsız kalmaktır. Esasen Rusya'nın kuşuklu durumu dolayısıyla bizim iki numaralı Protokol'deki rezervi kullanarak tarafsızlığımızı korumak ve her an taaruzla uğrayacak imişiz gibi hazırlıklara devam etmek lâzımdır. Benim vicdanî kanım budur”.

Bu açıklamam sırasında, söylediklerimin Cumhurbaşkanı'nın kendi düşüncelerine de uyduğunu hissettim. Sonunda görüşlerimi tasvip ettiğini ifade eden iltifatlı sözler sarf etti ve bu koşullar altında savaşa girmenin mantıksızlık olacağını belirtti. Cumhurbaşkanı'nın yanından ayrıldığım zaman, saatin gece yarısını bir hayli geçmiş olduğunu hatırlıyorum. Ertesi sabah, 12 Haziran'da Bakanlığa gittiğimde henüz Saraçoğlu gelmemişti. Geldiği zaman adetimiz üzere beraberce yanına gitmek üzere Genel Sekreter Numan'ın odasına girdim. Yanında Genel Müdürlerden arkadaşımız Faik Hüseyin Hazar vardı. Geceki görüşmeyi ve arzettiğim düşünceleri anlattım. İtiyadının tersine Numan birden bire kızgınlığa kapılarak, “tama-

men benim görüşümün aksine konuşmuşsun, sen Alman tarafına kaydın” diye bir çıkış yaptı. Ben de aynı kızgınlıkla “Sen İngiliz tarafına kaydın ise benim kabahatim ne? Memleket yıkılmağa giderken insan körü körüne tarafgirlik edemez” dedim. Gayet mahçup mizaçta olan Faik Hüseyin, alışmamış olduğu bu tartışma tarzımızdan ürktü, odadan çıkmağa kalktı. Numan ile aramızdaki derin dostluğun arada bir böyle tezahürleri de olabileceğini kendisine anlattık, oturdu. Derken, Saraçoğlu’nun geldiğini haber verdiler. Hemen ikimiz yanına gittik. İçeri girince Numan, Saraçoğlu’na gülerek “biz Cevat ile kavga ettik” dedi. Saraçoğlu da hemen “Bu memlekette şu anda kavga etmeye hakkı olmayan üç kişi vardır. O da biz üçümüz” dedi. Tartışmanın nedenini anlattık. Ben tarafsız yani savaş dışı kalmaklığımız lüzumuna dair görünüşümü tekrar ettim. Numan Türkiye savaşa girdikten sonra “savaş ekonomisi” mekanizması hızla işleyerek, yardımın yoğun ve daha hızlı olacağını söyledi. Aramızda oldukça esaslı bir tartışma oldu. Ben bu koşullar altında savaşa sürüklenmenin cinnet olacağını, tarihin bir gün bizi lânetle yadedeceğini söyledim ve görüşümde ısrar ettim. Görüşlerimizi ve akademik tartışmamızı o zamana kadar dinlemekle yetinen Saraçoğlu: “Öyle değil Numan, asgari garantiler temin edilmeden bu iş olmaz. Cevat’ın hakkı var” dedi. Darısı gelecek nesiller meslekdaşlarımızın başına, Numan ile aramızda öyle bir samimiyet var idi ki, sadece içimizdeki kurtları dökmüş olduk. Saraçoğlu kalktı, Bakanlar Kurulu’na gitti. Biz de işimize, gücümüze...

Öğleden sonra geç vakit hükümetçe, günün koşulları önünde, İttifak Andlaşması’nın 2. maddesinin uygulanmasının Türkiye’yi Sovyet Rusya ile silâhlı bir anlaşmazlığa sürükleyebileceği kanaatine varıldığından, Andlaşmaya bağlı protokoldeki Sovyet rezervi hükümlerinin uygulanmasına karar verildiği, yolunda bir cevap hazırladık. Saraçoğlu bu cevabı 13 Haziran’da İngiliz ve Fransız Büyükelçileri’ni davet ederek, kendilerine bildirdi. İngiliz ve Fransız Büyükelçileri’nin bu kararı tasviple karşılama beklenemezdi. Fakat Saraçoğlu ciddiyetle ve içtenlikle kendilerine, Türkiye’nin müttefikleri yanında savaş dışında kalarak ve hiç bir geri adım atmaksızın onlara daha yararlı olacağını anlattı. Büyükelçiler’in cephe durumundan bizim kadar bilgisi olmadığı, sonradan yayımladıkları hatıralarından da anlaşılıyor. Özellikle üzüntü içinde bulunan Fransız Büyükelçisi dostumuzun hiç olmazsa İtalya ile siyasî ilişkilerin kesilmesinde ısrar ettiği, buna İngiliz Büyükelçisi’nin katılmakla beraber, daha anlayış gösterdiği görüldü. Nitekim, Temmuz ayında Lord Halifax’ın Avam Kamarası’nda verdiği bir demeçte, İngiltere Hükümeti’yle her zaman sıkı temasta

bulunmuş olan Türkiye Hükümeti'ni bu karara götüren koşulları hükümetinin tamamen anladığını, iki milletin dostluğuna dayanan, geçmişte olduğu gibi gelecekte de, savaş devam ettikçe ve gelecek barış yıllarında da yapıcı işbirliği için yararlı bir temel olan anlaşmamızın yerinde durduğunu açıklamıştı. Böylece Türkiye savaş dışı bir taraf durumuna girmiştir.

* *
*

IX. İtalya Yunanistan'a Karşı Saldırıya Geçerken Almanya ile Sovyet-Rusya Arasında Sıkıntılı Diplomatik Temaslar (Ekim-Kasım 1940)

1940 Haziran ayının sonuna kadar geçen olayların kısa ve elim bilançosu şöyle oluyor: İtalyanlar ilk önce Malta'yı havadan bombardımana başladılar. Paris Almanlar tarafından işgal edildi. Hükümet önce Bordeaux'a, Oradan da Vichy'ye geçti. Fransızlar Almanlar'la 17 Haziran'da mütareke görüşmelerine başladılar ve mütareke 22 Haziran'da Compiègne'de yapıldı. Fransa-İtalya mütarekesi de 24 Haziran'da Roma'da imzalandı.

Avrupa'da bu çöküntü olurken 16 Haziran'da Sovyetler Letonya ve Estonya'yı, 28 Haziran'da Besarabya ve Bukovinya'yı işgal ve arkasında ilhak ettiler. İkinci Dünya Savaşı'nın bu baş döndürücü olaylarını bu yazı içinde anlatmak elbetteki imkânsızdır. Ancak özellikle Türkiye'nin durumunu ve onun siyasetini inceleyebilmek için bazı olaylar üzerinde durmak gerekir.

1940 yazının başında beliren işaretlerin önemlileri şunlardı:

a) Amerika'nın İngiltere'ye yardımının her gün artması ve savunma bütçesini zamanın icaplarına göre büyük ölçüde arttırması.

b) Mussolini kahramanlık bunalımları içinde müttefiki Hitler'e nazireler yaratmak, menkıbelerine zaferler katmak sevdasıyla Afrika ve Akdeniz'de taaruza başlamıştı. Balkanlar'a ve dolayısıyla Boğazlara sarkması ihtimali yok değildi. Böyle bir hareketin Almanya'yı Balkanlar'da harekete geçmeye zorlaması da doğaldı.

c) Dikkatle izlenilmeye değer, büsbütün başka bir konu daha vardı ki, o da Churchill'in girişimi ile İngilizler'in Moskova Hükümeti, özellikle Stalin nezdinde giriştikleri faaliyet ve bu yolda yeni İngiliz Büyükelçisi Stafford Chipps'in Ruslar'a teklifleri idi. Haziran ayında bu mantığı, an-

cak sonuç vermeyen ve Rusya'nın savaş sonrası tutumu bakımından belki de zararlı sayılabilecek böyle bir "hulûl" girişimi şöyle açıklanabilir: Daha ilk günlerden beri Sovyet-Alman işbirliğinin bir rüyadan ibaret olduğu kanısı siyasî gelişmeleri izleyen tecrübeli devlet adamlarında hakim idi. Bu yazının başında da belirtilmiş olduğu üzere, özellikle Türkiye devlet adamları ve başta İsmet İnönü bu "ezeli iki zıt" kuvvetin birbirine yaklaşmasını, herbirinin kendi yararına olduğu sürece devam edecek geçici bir olay, bir durum saymışlardır. Hitler Avrupa'da rahat savaşmak istiyordu. İhtiyacı olan maddeleri Rusya'dan temin edecek, Stalin ise hem Hitler'in savaşa dalmasıyla onu başından defetmiş olarak Rusya'ya bir nevi güvence sağlamış olacak, hem de başka türlü bir siyasetle elde edemeyeceği taleplerini temin ederek, uzun sürecek savaşta, ister yenen ister yenilen aynı şekilde perişan olurken kendisi dışardan seyirci kalacağı savaş sonrasında bir nevi hakem durumunda üstün kuvvet olacaktı. Sovyet Rusya rahatça Nazi Almanya ile cürüm ortaklığının parsalarını toplayacak, her fırsattan yararlanacaktı, yararlanıyordu. Kendisi harp dışında iken, ortağı savaş içinde yıpranacaktı.

Bu amaca yönelik durumu sürdürmek için Rusya Alman kozunu oynuyor ve oynayacak idi. Ne zamana kadar? Belli olmayan bu idi. Ancak yukarıda yapılan tahlil ve tahminlere dayanarak, "herkes takatsız" kalınca kadar, dolayısıyla canı istediği kadar, diye cevap vermek kabildi.

Fakat anlaşılıyor ki, Churchill, siyasetini Hitler'i yıpratmak uzun bir savaşa göre plânlamış olan Stalin'in, Almanya'nın umulmadık kısa bir zamanda Fransa'yı savaş dışı ettikten sonra, Avrupa kıtasında serbest ve hakim duruma gelmesinden endişe ettiğine belki de haklı olarak hükmederek, Rusya'yı Almanya'dan ayırmak ve İngiltere tarafına çekmek imkânını aramayı tecrübeye değer görmüştü. Bu teşebbüsün gelişmesini o zamanlar bize gelen bilgiler ve edindiğimiz intibalara göre sırası geldiği anlatacağım. Bu sorun savaş sonrasında çıkan yayınlarda ayrıntılarıyla yorumlanacaktı.

Fransa'nın yıkılması ve İtalya'nın savaşa girmesinden sonra, Türkiye'nin ilân ettiği "savaşı dışı" tutumu, Alman ve İtalyan Hükümetleri tarafından bir nevi korku ve zaaf sayılmıştı. Bu iki hükümet, bu durumda Türkiye'yi İngilizler'den ayırmanın tam sırası geldiği kanaatine vararak, Türkiye'ye karşı bir siyasî yayım ateş propagandası açmışlardı. Akılları sıra hedef Saraçoğlu idi. O değişirse her şey değişecek, yerine onun kadar İngiliz dostu olmayan biri gelecek, Türkiye yılacak, "Mihver" tarafına ka-

yacaktı. Tabii bunlar, o zamanki su geçmez millî şuur içinde tek vücut ve tek ruhlu Türkiye siyasetçileri için deli saçması idi. Ama sinek ne de olsa mide bulandırır kabilinden, en aşağıdan bize karşı niyetlerinin açık ifadesi idi.

Yukarıda Saraçoğlu-Massigli'nin Bakü petrollerine dair bir görüşmesi etrafındaki söylentilere değinmiştim. Almanlar Fransa'da zaferlerle ilerledikleri sırada, Fransız Genelkurmayı arşivlerini vagonlara yükleyip bir yere naklederken, Almanlar bu vagonu La Chanté'de ele geçirmişti. Bir de bakmışlar ki içinde Genelkurmay'ın gizli plânları ve bunlar arasında da Bakü petrollerinin bombardımanına ilişkin projeler var. Ribbentrop bunu ganimet bilerek, Saraçoğlu'yu idam sehпасına gönderme fırsatını buldum, kanısına kapılmıştı. Bir sabah Alman ve İtalyan haber ajansları Saraçoğlu'nun Massigli'ye Bakü ve Kafkasya'nın bombardıman edilmesine razı olduğuna dair belgeleri bulduklarını ilân etmeye başladılar. Kuşkusuz bu yalandı, ama mesele Ruslar'ı aleyhimize kışkırtmak ve bu vesile ile de Saraçoğlu'nun başını yemek için propagandaya yarıyordu. Bulunan ve yayımlanan belgeler gerçekten vardı. Ancak bunlar tahrif edilerek yayımlanmıştı. Çünkü Türkiye'den hiç bir zaman böyle bir şey istenilmemiş, Türkiye hiç bir zaman böyle bir şey kabul etmemiş ve etmezdi. Memleketinin sürüklendiği felâkatten esasen çok muzdarip olan dostumuz Fransa'nın Ankara Büyükelçisi M. Massigli'nin bu olaydaki davranışı övülmeğe değerdi, Saraçoğlu'na böyle bir teklif yapılmadığını ve ondan asla bir muvafakat almadığını hemen yazdığı bir mektupla yalanlamış olmasını takdirle hatırlamak gerekir. Ribbentrop boş yere ısrar edip Massigli'nin yalanlamasının doğru olmadığını açıklamıştı. Türkiye Hükümeti de Alman yayınlarını ve yalanlamayı basına olduğu gibi vermişti. Başbakan Refik Saydam da B.M.Meclisi'nde bir açıklama yaparak, yalancıların Türkiye'de cirit oynatamayacaklarını veciz bir lisanla belirtti. Bu olayı Alman Büyükelçisi Von Papen'in düzenlediğini iddia edenler olmuştur. Ama doğru değildir. Tersine kendisinin bu saçmadan müşkül duruma düştüğünü, onu kınadığını, özellikle Massigli'nin yalanlamasından sonra yapılan Alman DNB Ajansı'nın yayını üzerine Ribbentrop ile bir hayli çekiştiğini ve Ribbentrop'un izniyle Saraçoğlu'ndan özür dilediğini bilirim. Bu, biraz da bükülmeyen el öpülür kabilinde idi.

Mussolini fetih sevdasına düşmüştü. O da bir yıldırım savaşı ile İskenderiye'yi fethedecek, Kahire'ye girecek, Süveyş'i zaptedecek idi. O nedenle kuzey Afrikada savaşa tutuşmuştu. İtalyanlar Sidi Barrani'ye kadar ilerlediler, fakat orada artık kurulmağa başlayan İngiliz kuvvetleriyle karşı-

lamalarda durakladılar ve kaldılar. Karşılaştıkları İngiliz kuvvetlerini yene-mediler.

Ekimde Hitler ile Mussolini Brenner'de buluştu. Parlak haberler ve projelerin gerisinde, İtalyanlar'ın bu işi yalnız başına beceremeyecekleri kuşkusunun Alman Genelkurmayı'nı meşgul ettiği kanısı yerleşmeye baş-ladı. Ne var ki, Afrika'da duraklayan Mussolini, mutlaka zaferler kazan-mak istiyordu.

28 Ekim'de sabahın pek erken saatlerinde İtalyan Büyükelçisi, Yunan Başvekili Metaxas'ı yatağından kaldırarak kendisine bir ultimatona verdiği, Metaxas'ın ultimatona reddetmesi üzerine de aynı sabah İtalyan ordusu-nun Arnavutluk üzerinden Yunanistan'a yürümeye başladığı öğrenildi.

İtalya'nın er geç Akdeniz'de, Balkanlar'da saldırıya geçmesinin ve ilk hedeflerden birinin Yunanistan olacağını tahmin edileceğini yukarıda yazmıştım. Daha ağustos ayında Helli adlı Yunan harp gemisinin bilin-meyen, aslında İtalyan olduğu şüphe götürmez bir denizaltı tarafından batırılması, savaşın hemen o anda patlamak üzere bulunduğu bir işaret idi. Fakat o zaman Almanlar'ın, savaşın Balkanlar'a sirayet etmesine taraf-tar olmadıklarını Mussolini'ye anlatmaları üzerine, Mussolini'nin isteme-yerek frenlendiğine dair sağlıklı haberler ulaşmıştı. Ancak bu sefer olan ol-muş, saldırı eşliğimize yaklaşmıştı. Savaş fiilen Balkanlar'a sirayet etmişti. Bu öyle bir savaştı ki, önceden kestirilmesi kabil olmayan çeşitli ihtimalle-re göre önemli, çok önemli gelişmelere yol açacaktı. Bu doğrudan doğru-ya Türkiye üzerine de gelebilirdi. En basit ihtimal İtalyan taaruzu ile Bul-garistan'ın da Yunanistan'a yürümesi ve beslediği emellerin gerçekleşmesi için Selanik'e inmeğe kalkabileceği idi. Bunun için İtalyanlar'ın Meriç'e varmasını beklerler mi idi? Beklemezler mi idi? Bu defa İtalyanlar Yuna-nistan'ı istilâ ederlerse ve Bulgarlar'la birleşirlerse dururlar mı idi? Kuşku-suz, hayır. Acaba İtalyan taaruzu Almanya ile ortak bir plân ürünü mü? idi ve Almanya da Bulgaristan üzerinden hareket edecek mi idi? Böyle olursa İtalyan-Bulgar-Alman kuvvetleri bizim sınırimıza varınca, bizi zorla-maları ve Boğazlar'a yürümeleri halinde Sovyet Rusya rahat durur mu idi? Kuşkusuz hayır. Gerçi bazı iyimser hayalperestler Almanya Balkan-lar'a taaruz edecek olursa Rusya'nın İngilizler'le birleşip Yunanistan'ı ve Bulgaristan'ı da içine alacak bir blok kurulmasının mümkün olacağı kanı-sında idiler. İngiliz Büyükelçisi Stafford Cripps'in Moskova'da, yukarıda değindiğimiz Sovyetler'i Almanlar'dan ayırmayı amaçlayan girişimleri var-dı. Bunun semere verebileceği konusunda Cripps zehaplara düşmüştü. Ger-

çekten o tarihlerde, daha doğrusu 22 Ekim'de Stafford Gripps, ayın başlarında Sovyetler'in İngiltere ile ticaret anlaşmasını yenilmeği kabul etmesini bir işaret sayarak, artık zamanın geldiğini ve Sovyetler'e açık ve çekici teklifler yapmanın uygun olacağını hükümetine telkin etmişti. İngiliz Hükümeti de Büyükelçi'nin görüşünü benimseyerek Moskova'ya şunları önermişti:

- a) Sovyetler'le önceden istişare etmeden İngiltere barış yapmayacak,
- b) Sovyet Rusya'ya karşı her hangi bir devletle anlaşma akdetmeyecek,
- c) İngiltere Sovyetler'le âkdedeceği ticaret anlaşması çerçevesinde Sovyet Rusya'nın ihtiyacı olan maddeleri verecek,
- d) Buna karşılık Sovyet Rusya savaşta dostça tarafsızlığını koruyacak ve Türkiye ile İran Mihver devletleri ile anlaşmazlığa sürüklendikleri takdirde onlara karşı da dostça tarafsızlık güdecek,
- e) Sovyet Rusya İngiltere ile bir Saldırmazlık Paktı yapacak,
- f) İngiltere Baltık Devletleri'nin Sovyetlerce ilhâkını tanıyacak ve bu memleketlerin İngiltere'de bulunan alacaklarını Sovyet Hükümeti emrine verecek.

İngilizler bu teşebbüslere Amerika'yı da katmak ve Amerika'nın Rusya'ya Japonya'nın bir tehlike teşkil etmemesi çarelerini temine çalışacağını ve Amerika'daki Baltık memleketlerinin paralarını Sovyet Rusya'ya vereceğini açıklamasını istemişlerdi.

Moskova'da cereyan eden bu garip faaliyetin başlıca aktörleri duygusal bir solcu olan Stafford Cripps, Alman Büyükelçisi Kont Shulenburg, Dışişleri Komiser yardımcısı Vishinsky, Amerikan Büyükelçisi Steinhardt idi. Buraya bir de sessiz sedasız seyirci, fakat zekâsı, büyük bir hazırlama ve muhakeme kabiliyeti olan mütevazî Türkiye Büyükelçisi Haydar Atay'ı katmak gerektir.

Stafford Cripps pür telaş başarı hülyaları içinde faaliyet sarfediyordu. Molotov'tan mülâkat almadan Vishinsky ile görüşmekle yetinirken, Amerikan Büyükelçisi bu girişimi akâmete mahkûm bir hayal saymakta, Kont Shulenburg ise, Molotov'un kendisine Batılılar'ın bir zaaf işareti olarak nakleylediği bu teklifleri efendisi Hitler ve Ribbentrop'a bildirmekte ve Molotov'un Berlin ziyaretini hazırlamakta idi. Çünkü, hesapta ve siyasi

görüşte tam bir yanlışlık vardı. Gerçek görülemedi. Başka türlü harekete mecbur olmadıkça Sovyetler'in, savaşın yıkılmasını, zayıflamasını bekleyerek savaş dışı kalmak ve bu an gelinceye kadar Almanlarla işbirliğini bozmamak kararında olduklarını anlamamışlardı. Bir Japon-Amerikan savaşını da nimet sayıyorlardı.

Ayrıntılarına girmeden bu konuyu kaparken, o zamanın tablosunu şöyle çizebiliriz: İtalya-Almanya-Japonya arasındaki Üçlü Pakt'a Sovyet Rusya'nın katılmağa davet edilmesi bir yandan, İngilizler'in yaptığı çekici teklifler öte yandan, Sovyet Rusya'ya, dünya birbirini kırıp geçirirken seyirci kalıp, istediği şekil ve zamanda, istediğini yapmak imkânını veriyordu. Böyle bir durumda Molotov Berlin'e geziye hazırlanıyordu. Stafford Cripps mutlu sonuçlar beklerken, bir sabah, 12 Kasım 1940'da Molotov'un Hitler ile Berlin'de buluşması haberiyle tatlı uykusundan uyandı.

Bu konuya burada, hem 28 Ekim İtalyan-Yunan savaşı başladığı sıradaki havayı göstermek, hem de aşağıda geleceğim Molotov-Hitler-Ribbentrop görüşmelerine bir başlangıç olarak değindim. Şunu da belirttim ki, gelişmelere ilişkin haberler iyi kötü bize ulaştıkça Saraçoğlu İngiliz sefirine "Sizin teklifleriniz ve görüşmeleriniz şu anda sonuç vermeyecek, ama Molotov bunları cebinde saklayacak. Beklemediğiniz zaman, beklemediğiniz anlamlarda size hatırlatacak" derdi.

Şimdi yeniden 28 Ekim tarihindeki duruma dönelim: Anlattığım üzere, mukadder ve daima gözönünde bulundurduğumuz musibet gelip çatmıştı. Yunanistan İtalyan taaruzuna uğramış ve bu Balkanlar'ın başına çökecek felaketlerin başlangıcı idi. Biz bunu gördüğümüz için, Türkiye Hükümeti Balkanlılar'ın bir hareket ve karar birliği içinde birleşmesine çalışmıştı. Ancak, bu sonuç vermemişti.

Stafford Cripps'in Moskova'dan verdiği kendince iyimser haberlerin etkisi altındaki Londra Hükümeti Balkanlar'da Sovyet-Alman rekâbetini aklı sıra körüklemek ümidi içindeydi ve böyle bir tasavvura Amerika'nın katılması kabil olursa mutlaka başarılı olacağını düşünmekte idi.

Hükümetçe kasım başında Washington Büyükelçimiz'e bir talimat gönderilerek, Amerika'ya durumumuzun ve Balkan durumunun anlatılması, Türkiye'nin kendini savunacağı, ancak Balkan Devletleri'nin tutumunun karmakarışık olduğunun, felâketin gelip çatmadan önce Sovyet Rusya, Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye'den oluşan ve Amerikan desteği-ne mazhar olacak bir blok kurulacak olursa, belki durumu kurtarmanın

mümkün olacağını izah etmesi istenildi. Büyükelçimiz Münir Ertegün'den bir kaç gün sonra gelen karşılıktan anlaşılıyordu ki, Amerika Hükümeti bütün endişelerimizi takdir etmekle beraber, bir davranışta bulunmayı mümkün görmemişti. Amerikan muhatapları Münir Ertegün'e, Sovyetler'in, bu aşamada mutlaka savaş dışı kalmakta menfaat gördükleri için Almanya'ya karşı cephe almak eğiliminde olmadıkları kanısını izhar ettikten sonra, Amerika'nın tarafsızlık durumuna da değinerek, asıl meselenin Sovyet Rusya, bugünkü tutumu içinde, zorbalıkla arazi işgali ve memleketleri yoketme siyasetine devam ettiği müddetçe, Amerika'nın onunla işbirliğinde bulunmasının mümkün olamayacağını da söylemişlerdi.

Türkiye'nin bu teşebbüsünün ana rahminde ölü bir çocuk sayılması zaten mukadder idi. Sovyetler'i Balkanlar'da egemen kılmak ise büsbütün acaip bir düşünce idi. Bu temasların bir yazarı oldu ise o da, Balkanlar'da başlayacak ateş karşısında Türkiye'nin evvelallah kendisinden başka hiç bir yardımcısı olmayacağı kanısının yerleşmesiydi. Artık ona göre tutumumuzu düzenleme yolunu tuttuk. O sırada Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Terentiyev'in yerine Vinogradov'un atanması olumlu biçimde yorumlanmıştı.

İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı üzerine Yunanlılar kahramanca silâha sarılırken, devlet adamları, İngilizler'den ve bizden yardım istediler. İngilizler İtalyanlar'ın Sidi Berrani'de hareketsiz durmalarından yararlanarak 1940 Kasım'ı başında Girit'e çıkartma yapmış ve Limnos adasını da işgal etmiş ve Mısır'dan Yunanistan'a uçak göndermişlerdi. Ancak yardım burada durmuştu. Mısır cephesinden başka kuvvet Yunanistan'a gönderilmemişti. Sonuçta, Yunanistan kendi başına savaşmıştır. Amerika'nın da ne para ne de vadettiği uçakları veremediği görülmüştü. Türkiye, Bulgaristan saldırıya geçecek olursa, ona karşı harekete geçmek zorunluğunda olduğunu Yunanlılar'a ve İngilizler'e bildirmiş, böylece Yunanlılar kuvvetlerini doğu Trakya'da Arnavutluk cephesine geçirmişler ve orada İtalyan'ları durdurduktan başka, bir de karşı taarruza geçerek onları hezimete uğratmışlardı.

Böylece ilk aşamada İtalya'nın Yunanistan'a taaruzu bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Ancak Mısır'dan Yunanistan'a yardımın devam etmemesi, edememesinin İngilizler'in Mısır'dan İtalyanlar'a karşı harekete geçmek üzere iken ellerindeki esasen sınırlı kuvveti başka cepheye gönderememelerinden ileri geldiği anlaşılıyordu. Bunun bir hata olduğu kesindi. Fakat o zaman orada İngiliz kuvvetlerinde bu ölçüde bölme yapmanın mümkün

olamayacağı da belli idi. Her ne olursa olsun, Girit ve Limnos'un İngilizler tarafından işgali, bizim Bulgaristan'a karşı Yunanistan ve İngilizler'e verdiğimiz güvence sayesinde Yunanlılar'ın kuvvetlerini Arnavutluk cephesine rahatça kaydırmış ve orada İtalyanlar'ı durdurmuştu. Bu bir gerçektir.

Almanya'yı endişeye düşüren şey, Türk-İngiliz-Yunan işbirliğinin belirgin bir hale gelmiş olması, İngilizler'in rahatça Romanya petrollerini bombardıman etme imkânlarını bulacakları ve İtalyanlar'ın Balkanlar'da işi yalnız başına beceremeyeceklerinin ortaya çıkmasıydı. Almanya'nın savaşı Balkanlar'a sirayet ettirmeksizin, orasını "ayrılmış bölge" olarak kendi ekonomi ve siyasî etki alanı gibi kullanmak istediği genel bir kanı idi. Zaten Mussolini'nin Yunanistan'a saldırısını Almanya'ya haber vermeden yaptığını daha o zaman öğrenmiştik. Ancak olaylar, bu noktaya gelince Hitler'i Balkan seferine ve müttefiki İtalya'yı desteklemeye mecbur edecekti. Daha kasım ayı başında Romanya'ya uçak takviyeleri gönderilmeye başlandığı ve Bulgaristan üzerinden Yunanistan ve Türkiye'ye karşı hareket hazırlıklarına dair haberler, sağlam haberalma kaynaklarına dayanıyordu. Anlaşıyordu ki, Almanlar, Balkanlar ve Akdeniz'de geniş çapta bir hazırlığa başlamışlardı. Ellerinde serbest durumda yaklaşık 200 tümen vardı. Yunanistan'ın bütünüyle işgalinin İtalya'nın Libya harekâtının desteklenmesinin ve, Mısır üzerinden Süveyş'e İtalyanlar varamayacaklarına göre, Türkiye üzerinden Süveyş'e doğru bir taaruzun, bizzat Alman kuvvetleri tarafından yapılmasının kararlaştırıldığını gösteren işaretler bulunuyordu.

1940 senesi sona ererken, Fransa zaferinden sonra Hitler'in yerinde saydığı ve umduğu başarıları, özellikle İtalya'nın fiyaskoları yüzünden sağlayamadığı görülür. İngiltere'yi istila edip diz çöktüremedikten başka, her gün gelişen Amerika yardımı nedeniyle hırçınlaşıyordu. Öte yandan, Franco ile anlaşmamış, İspanya Almanlar'a Cebeli Tarık'a geçme iznini vermemiş idi. Mussolini ise Yunanistan'da ve Libya'da yenilgi derecesinde bocalamış durumda idi.

Sovyet-Alman münasebetleri, aralarındaki andlaşmaya dayalı dostluk çerçevesi içinde cereyan eder gibi görünüyor ise de, zorluklar da eksik değildi. Sovyetler'in Polonya'nın mirasına ve Baltık memleketlerine konmalarına ve Bessarabia ile Bukovinya'yı işgallerine karşılık, Hitler 5 Eylül 1940'da Transilvanya'yı Macarlar ve 21 Eylül'de de güney Dobruca'nın Bulgarlar tarafından işgalini sağlamış, Romanya da Kral Karol'un oğlu

Mişel lehine tahttan vazgeçmesinden ve General Antonescu'nun iktidara gelmesinden sonra, onunla anlaşarak bu ülkeye askeri uzmanlar göndermeye başlamış ve hatta İtalya ile birlikte Romanya'nın toprak bütünlüğünü garanti etmişti. Bundan başka, Sovyet taleplerine ve bunların gerçekleşmesine, vakit bırakmadan Finlandiya üzerinden Norveç'e kuvvet göndermek üzere Finliler'le anlaşma yaparak Alman kuvvetleri Fin limanlarına yerleşmeye başlamıştı. Bu yüzden Almanya ile Sovyet Rusya arasındaki tatsızlıklar basına bile yansımıştı. Gelecekte kopacak fırtınanın müjdecisi bu "dostça geçimsizlikler" çok anlamlı ve önemli olmakla beraber, gerek Sovyet Rusya, gerek Almanya kurdukları ortaklığın hala verimli bir yatırım olacağına inanmakta ve bundan azamî yararlanma azminde idiler. Her halde, savaş dışında kalan Sovyetler bakımından Almanya'nın her gün kuvvetlenen bir düşmanla dögüşüp yıpranması ve Almanya ile savaşılan İngiltere'nin de savaş sonrası güçsüz kalması, başlı başına, her türlü Sovyet amaçlarının sağlanmasına ulaştıran bir durum, bir ümit idi. Almanya'ya gelince, zafer ancak İngiltere'nin yıkılması ile elde edilebileceğine göre, büyük darbeyi indirme zamanı gelmişti. Almanya İtalyan müttefikinin hiç bir işe yaramaz, beceriksiz, Almanya için bir külfet, bir ağırlık olduğunu anlamıştı. Son darbeyi kendisinin indirmesi gereğinin farkında idi. Bunun için de Hitler'in yeni bir garantiye ihtiyacı vardı. Bu garantiyi, Fransa ve İngiltere ile savaşa başlarken, nasıl Rusya ile anlaşmaya vardı ise, bundan sonra da iki taraf arasındaki "ufak tefek" meseleleri bir kenara bırakıp yine Rusya ile anlaşarak, onu memnun kılıp istediğini elde edeceğini hesaplamıştı. Bir Sovyet-Alman ittifakı, bir Sovyet-Alman işbirliği kurulacak olursa buna hiç bir kuvvet dayanamazdı.

Bu amaca götürecek araç Japonya, Almanya ve İtalya arasında yapılmış 27 Eylül 1940 tarihli Üçlü İttifak olabilirdi. Asya'da kurulacak yeni nizamın liderliğini Japonya'ya, Avrupa'da kurulacak yeni nizam liderliğini de Almanya ve İtalya'ya mütekabilen tanıyan ve bu suretle dünyayı üç devlet arasında bölen bu Pakt'a Sovyet Rusya da katılınca, dünya bu sefer dört etki bölgesine ayrılacak, Pakt'ın 3. maddesi gereğince Sovyet Rusya da müttefik olacak, böylece hem Mihver, daha doğrusu Almanya muazam bir blok haline gelecek, hem Rusya memnun edilecek, hem de Amerika bile "mat" edilecekti. Plân çok cazipti. Nasıl ki, Avrupa, İtalya ve Almanya'nın, Doğu Asyada Japonya'nın "Lebenstraum"ı (yaşam rüyası olarak ayrılmışsa, şimdi de Rusya'ya bir "Lebenstraum" ayrılması gerekecekti. Çünkü onu da memnun etmek gerekiyordu. Bu suretle Hitler, Rusya ile daha ileri bir işbirliği, hatta bir ittifak sağlamış olacaktı. Ancak bunun bedelini ödemek gerekiyordu.

12 Kasım 1940'da Molotov'un Berlin ziyaretini ajanslardan öğrendik. İki gün sonra da Molotov'un Moskova'ya dönüşünde yayımlanan bildiri Sovyet ve Alman devlet adamları arasındaki görüş alışverişinin karşılıklı bir güven havası içinde cereyan ettiğini ve iki devleti ilgilendiren önemli tüm meseleler üzerinde mutabakata vardıklarını bildiriyordu. Bu pek mütevazı bir bildiri idi. Demek ki, iki devin buluşmasından beklenen büyük sonuçlar alınamamış veya henüz alınmamıştı. Belki asıl sonuç Ribbentrop'un Moskova'ya yapacağı karşı ziyaret münasebetiyle oradan alınacak diye düşünülebilirdi. Bildiriden başka görüşmelerin nitelik ve kapsamına ışık tutacak bir bilgi yoktu. Ancak bir iki gün sonra 15 Kasım'da Moskova'da Tas Ajansı Japonlar'la Sovyetler arasında Uzak Doğu'da etki bölgeleri ayrılmış olmadığını bildirmişti. Bu arada Almanya'nın Sovyetler'e Boğazlar'da imtiyazlar tanıdığı konusunda yazılar çıktığı ve haberler dolaştığı görüldü. Aynı zamanda, pek garip olarak, Londra basını Stafford Cripps'in ekim ayında Sovyetler'e yaptığı, yukarıda değindiğim, teklifi üzerinde yazılar çıktı ve bilgiler açıklandı. Böyle gizli konuşmaların, bu şekilde sızıntı vermesi pek ilginçti. Ne kadar safdil olursa olsun, biraz günün meseleleriyle yakından ilgilenen bir gözlemci için, bunun Sovyetler'in bir müşteri kızıdırma takdiği olduğunu anlamak güç değildi ve ne de olsa olaylara ışık tutacak nitelikte idi. Büyükelçimiz rahmetli Haydar Aktay aracılığı ile Sovyet Hükümeti'nden ilgi istedik. Dışişleri Komiser Yardımcısı beylik bir cevapla yetinerek sırf Alman-Sovyet münasebetini ilgilendiren işlerin görüşüldüğünü bildirdi.

Bu önemli Ribbentrop-Hitler-Molotov görüşmesi ve sonuçları üzerinde tam bilgi ve ayrıntılar savaştan sonra Amerikalılar'ın ele geçirdikleri Almanca tutanaklar sayesinde öğrenilmiştir. Görüşme sırasında ve hemen sonrasında kalın bir esrar perdesi olayları ve sahne gerisinde oynanan dramı gizliyordu. Ancak, beliren olaylar öncesinde eldeki verilere, bilgilere ve tecrübelerimize dayanarak muhakeme yürütünce oldukça sağlam bir fikir edinmek kâbil oluyordu. Mesela, 17 Kasım'da Bulgar Kralı Hitler ile görüştüğümüzden sonra, 25 Kasım'da Sovyet Hükümeti de Sobolov'u Sofya'ya göndermişti. Hitler'in istediği aşağı yukarı şuydu: Bulgaristan'ı Üçlü Pakt'a almak. Ama Ruslar ne istiyorlar dı? Türkiye'ye mevcut 1929 Protokol Andlaşması gereğince bilgi vermeleri gerektiği halde, hiç bir şey söylememişlerdi. Moskova Büyükelçimiz aracılığı ile sorduğumuz suale Molotov, Türkler'in sınırda yaptıkları yığınağın Bulgaristan'a karşı muhtemel bir taaruza delalet ettiğinden, böyle bir durum ortaya çıktığı takdirde M. Sobolev'in Kral Boris'e bir yardımlaşma paktı teklif ettiğini, ancak Kral'ın

durumunun düzelmiş olması nedeniyle, teklifi kabul etmediğini bildirmiştir. Türkiye Büyükelçisi'nin, böyle bir teşebbüsü 1929 Protokolü'nün açık hükümlerine rağmen nasıl Türkiye'ye haber vermeden yapabildiklerini, yoksa Andlaşma'yı Protokol'ü bilmezlikten mi geldiklerini sorması üzerine, Molotov bunun bir istifsardan ibaret olduğunu, yoksa Protokol'ün geçerli olduğunu söylemekle yetinmişti.

Anlaşıyor ki, nasıl İtalya ve Almanya Romanya'yı garanti etmişler ise, Sovyetler de buna karşılık, Bulgaristan'ı garantileri altına almak istemişti. Bunu sezmek için siyasi bir dehaya ihtiyaç yok idi. Bulgaristan böyle bir yardımlaşma paktı ile Sovyet Rusya'ya bağlanacak olursa, Kremlin'in hesap ve tasavvurlarına göre, Almanya'nın Bulgaristan üzerinden yapmayı tasarlayacağı bir hareket kolaylıkla kontrol altına alınabileceği gibi, doğrudan doğruya Boğazlar da kontrol edebilecek duruma girecekti. Böyle bir kararın gerçekleşmesi hem Almanlar'ın Balkanlar'daki hareketlerine müdahale, hem de her hangi bir ihtimalle Türk-İngiliz işbirliği sonucunda yapılabilecek bir harekete de müdahale imkânları sağlayabilirdi. Anlaşıyor ki, Kral Boris, Almanya'da Berchtesgaden'de Führer'in baskısını, Sovyet tehdidini ileri sürerek, şimdilik önleyebilmiş, Sovyet teklifi ve baskısını da, Alman korkusunu bahane ederek, bir yana bırakmayı başarmıştı. Sovyetler'in Sofya Hükümeti nezdinde bu teşebbüsü Berlin'e son cevaplarını verdikleri gün yani 25 Kasım'da yapılmıştı. Sonradan yayımlanan belgeler sayesinde Berlin'e Sovyetler'in 25 Kasım'da, Üçlü İttifak'a girmelerinin bedeli olarak ileri sürdükleri şartları içeren cevabın metnine bir göz atılacak olursa, bunun bir paragrafında, "Sovyet Rusya'nın Boğazlar'daki güvenliğinin, coğrafi bakımından Sovyet Rusya'nın Karadeniz güvenlik sınırları içinde bulunan Bulgaristan ile Sovyet Rusya arasında bir yardımlaşma Paktı'nın imzası ve Boğaziçi ve Çanakkele bölgesinde Sovyetler Birliği'nin kara ve deniz kuvvetleri için bir üs tesisi suretiyle sağlanmış olmak şartıyla" diye yazılı olduğu görülür.

Moskova'dan döneli ancak bir yıl olan Saraçoğlu ve çalışma arkadaşları bu Sovyet faaliyetini tam bir açıklıkla değerlendirdiklerini, Türkiye Hükümeti'nin vaziyeti gayet sağlıklı biçimde izlediğini belirtmek isterim. Kısa bir süre karanlık kalan nokta ise şu idi: Amaç Rusya'yı Üçlü Pakt'a almak ve yeni bir işbirliği kurmak, Bulgaristan'ı da bu Pakt'a katmak olduğuna göre, gerek Berchtesgaden'de Almanlar'ın, gerek Sovyetler'in Sofya'da Bulgarlar'a teklifi acaba kararlaştırmış bir Alman-Sovyet olan ürün mü idi? Tahmin edilirdi ki, Molotov Berlin'den istediğinin reddedilemeyeceğinden bir ölçüde ümitli olarak ve bir nevi oldu-bitti yapmak için böyle bir teşebbüse girmişti.

Yukarıda değindiğim gibi, Molotov-Ribbentrop mülakatı ve tepkilerinin hikâyesi savaştan sonra ele geçirilen Alman belgelerinin yayımlanmasıyla açıklığa kavuşmuştu. Sovyet menbaından hiç bir vesika neşredilmemiştir. Sovyet-Alman savaşı patladıktan sonra da Almanlar tarafından yapılan propaganda yalnız Sovyetler'in Boğazlar üzerindeki iddialarına ilişkin teraneleri tekrar ederken, Sovyet ajansları da bu haberleri yalanlayıp durmuşlardı.

Molotov-Ribbentrop mülakatının Türkiye'ye ilişkin bölümü üzerine tam ve ayrıntılı bilgi sonradan yayımlanan belgelerle kanıtlanmıştır. Ben 8 ay sonra 1941 Temmuz ayında Türk-Alman Andlaşması'nın teatisine gittiğim zaman Alman Genel Karargâhı'nda görüştüğüm Von Ribbentrop bunları bizzat anlatmıştı. Sırası geldiğinde ayrıntılarını vereceğim bu görüşmede Ribentrop'tan, Sovyetler Birliği'nin Alman-İtalyan-Japon Üçlü İttifak'ına katılması karşılığında, 25 Kasım'da Molotov'un şu şartları ileri sürdüğünü öğrenmiştim.

a) Sovyetler'in, Karadeniz güvenlik bölgesi içinde saydıkları Bulgaristan ile Sovyet Rusya arasında bir yardımlaşma paktı imza edilmesi ve Boğaziçi ve Çanakkale Boğazlar'ı yakınlarında Sovyet kara ve deniz üslerinin kurulması,

b) Batum ve Bakü'den İran (Bederi Fars) körfezine doğru uzanan bölgenin Sovyet taleplerinin merkezi olarak tanınması,

c) Türkiye bundan sonra kendi rızasıyla sözkonusu Dörtlü Pakt'a girmeyi kabul ederse, Almanya-İtalya-Sovyet Rusya tarafından Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının garanti edilmesi, aksi takdirde bu üç devletçe ona karşı gerekli askerî ve siyasi tedbirlerin uygulanması.

* *
*

X. Balkanlarda Alman-Sovyet Rekabeti; İngiltere'nin Başarısız Müdahale Girişimleri ve Almanya'nın Balkanları İstilas (Kasım 1940-Nisan 1941)

Balkanlar'da Kasım 1940'dan Temmuz 1941'e kadar cereyan eden olayları, biri İngiliz-Yunan-Türk teşebbüsleri, öteki Alman-Mihver faaliyetleri olarak iki yönden izlemek gerekir. Şöyle ki:

Almanya'nın Fransa'yı işgalinden, İtalyanlar'ın Yunanistan'da Arnavutluk sınırında durdurulmasından ve gene İtalyanlar'ın Afrika'da bocalamasından sonra, İngiltere'nin, özellikle Churchill'in Almanya'ya taaruz

için Birinci Dünya Savaşı'ndan miras kalan bir stratejiden esinlenerek daha 1939'da yani Fransa yıkılmadan önce Müttefik Askerî Konseyi'nce tasarlanan plânlar gereğince, bir Selânik cephesi kurmak istediği, Almanya'ya darbeyi bu yoldan indirmeyi hesapladığı bilinmektedir. Böyle bir taaruzun gerçekleşebilmesi, İngilizler'in yapabilecekleri kuvvet yığınağın-
dan başka, Bulgaristan, Yugoslavya ve Türkiye'nin harekâta katılmasına bağlı idi. Bunlar olsa bile, başarı ihtimali askerî uzmanları çok düşündürüyordu. Özellikle Oniki Ada, Akdeniz yolları ve Mısır kaynakları kontrol altında bulunmadıkça böyle bir hareketin sonuçsuzluğa mahkûm bir serüven olması ihtimali ciddi olarak göz önünde bulunduruluyordu. Almanya'nın Balkanlar'da ilerlemesini önlemeyi amaçlayan siyasî teşebbüsler ne kadar yerinde ise, askerî hareket ve Bulgaristan ile Yugoslavya'yı bir askerî harekâta katılmaya zorlamak o derece sakıncalı ve iflasa mahkum görünüyordu. Almanlar'ın taze ve en modern şekilde teçhiz edilmiş 200 tümenle Balkanlar'da istediği harekâtı yapabilecek durumda olduğu göz önünde tutulacak olursa, Selânik üssünden hareket etmesi gereken müttefik kuvvetlerinin ne çapta olması lâzım geleceği kendiliğinden meydana çıkar. Almanlar bu tasavvurdan kuşkulandıklarından, özellikle Yunanistan'a yardım vesilesi ile, az da olsa Girit'te Suda körfezinde üslenen İngiliz kuvvetlerinin, Türkiye'yi zorlayarak genişletecekleri üslerinden, Romanya petrolerini rahatça bombardıman edebileceklerini hesaplayarak, her ne pahasına olursa olsun, İngilizler'in Balkanlar'a ayak atmasını önlemek ve ilk hedef olarak Yunanistan'dan ayaklarını kesmek kararında oldukları anlaşılıyordu, daha doğrusu biliniyordu. Bu kararı ancak mecbur olurlarsa uygulayacakları kanısında olan Bulgarlar ve Yugoslavlar herhangi bir kışkırtmadan kaçınmaya çalışıyordu. Yunanlılar bile Ocak 1941'de Almanlar'ı boş yere kışkırtmamak için İngilizler'in göndermeği teklif ettikleri ufak bir kara kuvvetinin Yunanistan'da üslenmesini reddetmişlerdi. Yugoslavya Hükümeti de Yunanlılar'a, şayet İngilizler'e Selânik'de üslenme izni vermesi suretiyle Almanlar'ı kışkırtacak olurlarsa, Almanlar'a Yugoslavya'dan geçme hakkı vereceklerini bildirmişti.

O zamanki İngiliz yardım imkânlarının ne olabileceği hakkında bir fikir edinilmek üzere, bu gün bir çok yayında yer almış olmak itibariyle artık sır niteliği kalmayan, ancak o buhranlı günleri yaşayan ve karar verme sorumluluğunu taşıyan adamların gizli olarak bildiği bir noktayı belirtmek yerinde olur: 1941 Ocak ayı başında Yunan Devlet Bakanı Papagos ve Başbakan Metaxas, General Wavel ile bir görüşmede, bir Nazi saldırısına karşı koyabilmek için ilk olarak 9-10 İngiliz tümeni ile esaslı hava kuvveti-

nin, Alman Orduları'nın daha Bulgaristan'a girmesinden önce, gelmiş olmasını istemişti. Wavel derhal bir topçu alayına altı tank verilebileceğini, sonra da iki üç tümen gönderebileceklerini, ancak kuvvetlerin en az iki aydan önce yerlerine varamayacaklarını bildirmişti. İşte bunun üzerindir ki, Matexas Almanlar'ı kıskırtmamak için, Almanlar Tuna'yı aşp Bulgaristan'a girdikten sonra İngiltere'den yardım talep edeceğini bildirip İngiliz kuvvetlerinin Yunanistan'da üslenmesini istememişti.

İngiltere'nin, Balkan Devletleri bir tek cephe teşkil edebilecek olurlarsa Almanya'nın oraya saldırmaktan vazgeçeceği veya böyle bir saldırıyı önleyebileceği kanısında gerçek payı görmemek kabil değildir. Türk Hükümeti'nin daha 1939'dan beri buna gayret sarfettiğini, ancak Balkan Devletleri'nin kendi aralarındaki geçimsizlikler ve iddialar yüzünden, bunların neticesiz kaldığını anlatmışım. Biz daha savaştan çok önce Balkan Paktı yolu ile hatta Arnavutluk'u da içine alacak bir birliğin kurulmasına çok çalışmıştık. Düşünülen şey, siyasi bir hareket ve karar birliği etrafında toplanmış bir Balkan Devletler'i camiası idi. Ancak, sonradan değişen şartlar ve düpedüz üstün askerî baskılar karşısında bulunan Balkanlı Devletler'in kuşkuyla vaadleriyle bir askerî cephe kurmalarına imkân ve ihtimal kalmamıştı.

Bununla birlikte, Yugoslavya ve Bulgaristan'ı iknaa gayret gösteriyorduk. O sıradaki bir olgu da Amerikalı Albay Donovan'ın Balkanlar'a ve memleketimize yaptığı "özendirme" ziyaretleri olmuştu. Tanınmış bir Cumhuriyetçi ve Roosevelt'in dostu olan bu Amerikalı Albay Başkan Roosevelt'in ajanı olarak, Balkanlılar'ı Nazi baskı ve saldırısına karşı koymaya ikna ve bu baskıya karşı koyacak memleketlere Amerika'nın yardımını vadedmekle görevliydi. Donovan, Yugoslavya'ya, Bulgaristan'a ve hatta bize Amerika'nın İngiliz tezini desteklediğini anlatacaktı. Sırasıyla Yunanistan, Yugoslavya ve Bulgaristan'ı ziyaret ettikten sonra, şubat ayının başında Ankara'ya geldi. Hükümetimizle görüştü. Aşağıda bu görüşmenin ayrıntılarını vermeden önce, şimdi mukabil Alman faaliyetlerine bakalım:

1940 Ekimi'nde Romanya Üçlü Pakt'a katılmıştı ve Almanlar oraya yerleşmişti. Yugoslavya Almanya'nın her gün artan baskısına rağmen henüz bu Pakt'a girmiş değildi. Bulgarlar Üçlü Pakt'a imza koymamış olmakla beraber, Almanlar'la sıkı askeri ilişkiler kurmuştu. Elde ettiğimiz sağlam bilgilere göre, Almanlar Bulgaristan üzerinden Selânik doğrultusunda gönderecekleri kuvvetlerin transitini Bulgarlara kabul ettirmişlerdi. Ancak harekât biter bitmez Bulgaristan'dan çekileceklerini Sovyet

Hükümeti'ne bildirdikleri ve Sovyetler'in de buna karşılık Bulgaristan ve Boğazlar'ı Sovyet güvenlik bölgesi saydıkları yolunda kısa bir cevap vermiş oldukları yolunda bazı haberler de almıştır. (Bu haberlerin doğruluğu, az farklarla, savaş sonrasında yayımlanan belgelerle kanıtlanmıştır).

İtalya'nın fiyoskosundan sonra Almanlar'ın niyeti ne idi? Yunanistan'ı alıp duracaklar mı idi? Yoksa bilinen bir plân gereğince üzerimizden Süveyş'e mi yürüyecekler idi? O sıralarda böyle faraziyeler vardı. Hitler'in ne yapacağı belli değildi. Fakat hedef Türkiye üzerinden Mısır'a doğru olacağı görülüyordu. Alman Genelkurmayı'nın plânı bu idi.

Türk Hükümeti bütün bu gelişmeleri ayrıntıları ile günü gününe müttefikimiz İngiltere ile birlikte izliyor, onunla istişare ediyor, değerlendiriyordu. Hazırlanmakta olan dramın ve gelecek taaruzun şumulü yalnız memleketimizin geleceğini değil, aynı zamanda müttefikimiz İngiltere'nin de savaştaki durumlarını tehdit edecek nitelikte idi. Balkan taaruzu hazırlanırken Afrika'da müdahale hazırlıklarının da ilerlemekte olduğu anlaşılıyordu. Sicilya'da üslenmiş uçakların başladıkları bombardımanın şiddeti Bingazi limanını İngilizler için hemen hemen barınılmaz ve istifade edilmez bir hale getirmişti.

Durum bu merkezde iken 31 Ocak 1941'de İngiltere Başbakanı Churchill'den Cumhurbaşkanı İnönü'ye bir mesaj geldi. Bunda, Mart veya Nisan'da olabileceğini tahmin ettiği Bulgaristan üzerinden Alman taaruzunu karşılamak üzere göndereceği 10 bombardıman grubunun (Squadron) Türkiye'de üslenmelerini teklif ediyordu. Eğer Yunanistan işgal edilecek olursa, oradaki 5 grubun da Türkiye'ye geçirilerek, bunlar da hava muharebelerini Türk alanlarından kalkarak yapabileceklerdi. Ayrıca Mısır'a gönderilmekte olan 100 uçaksavar topunu da, gerekli personeli ile birlikte, Türkiye'ye göndermeyi vaadediyordu. Churchill mesajında, Rusya'nın dostça davranmasını temenni etmekle beraber, onun tutumunun kuşkulu olması nedeniyle, Türkiye'den Bakü petrollerini bombalayabilecek bir İngiliz hava kuvvetinin mevcudiyeti Ruslar'ı dolaylı da olsa Almanlar'a yardım etmekten alakoyacağını, çünkü Rusya tarımı bakımından, bu petrol kuyularına çok muhtaç olduğundan bunların yokedilmesinin büyük bir açlığa neden olacağı kanısını ileri sürüyordu. İşte bu mesajın alınışının ertesi günü de Amerikalı Colonel Donovan Ankara'ya gelmişti. Donovan Başbakan, Dışişleri Bakanı ve Mareşal ile görüştü. Gayet ciddi, babacan ve görevine inanmış bir adam olarak, Hitler'e karşı koyma konusunda Amerika B.D. Başkanı'nın fikirlerini anlattı. Öbür Balkanlılar'ı da özendir-

diği gibi, bizi de Yugoslavya ve Yunanistan'la birleşip, İngilizler'in Müttefiki olarak Balkanlar'da Almanlar'ı durdurmaya çağırdı. Amerika'nın İngiltere'ye her türlü yardımı yaptığını ve daha da yapacağını, Hitler'e karşı koymaya karar veren memleketlere de Amerika'nın yardım edeceğini, altı ay sonra Amerikan savaş sanayiinin tam hızıyla çalışmaya başlayacağını, sorunun altı ay dayanabilmek olduğunu, Hitler'i kışkırtmak bahasına da olsa, ona karşı koymak gerektiğini anlattı. Churchill'in Cumhurbaşkanı'na gönderdiği mesajdan bilgisi vardı. Zaten benimsediği İngiliz görüşünü Balkanlılar'a kabul ettirmeye çalışıyordu.

Hitler'in saldırısına karşı koymak gereğine Türkiye'yi ikna etmeye zaten lüzum yok idi. Türkiye daha ilk günden bu yolu seçmişti. Balkanlar'ın birleşmesine de bütün imkânlarıyla çalışmış ve çalışmakta idi. Fakat dava Balkanlılar'ın kendilerinde idi. Yugoslavya'da Sırp, Hırvat ve Slovenler'den kurulu bir devletin içinde hükümet adamları çekişme içinde idi ve başka başka eğilimler gösteriyordu. Bulgaristan oynak ve kararsızdı. Öte yandan İngilizler'in yapabileceklerini vaad ettikleri yardımın gerek uzaklık, gerek koşullar bakımından, yani fizik ve geopolitik bir gerçek olarak, sınır kapılarındaki muazzam Alman kuvvetleri ve Sovyetler'in kuşkulu durumu karşısında bu memleketlere herhangi bir tercih bırakmadığını, Hitler'e karşı koyma rizikosunu, onu kışkırtmaktan çekinerek üstlenmek cesaretini vermeyeceğini kendisi de gözlemlemişti. Bize izlenimlerini anlattı. Türkiye devlet adamları da ona, Türkiye'nin her nereden gelirse gelsin, saldırının büyüklüğü ne olursa olsun, kendini son nefesine kadar savunma azmi ve kararında olduğunu, Almanya'yı Bulgaristan sınırlarında durdurmanın, ancak Bulgaristan da buna karar verirse ve imkânları müsait olursa mümkün olabileceğini, yoksa Türkiye'nin böyle bir askeri maceraya atılmasının, itilmesinin kuşkusuz sözkonusu olamayacağını, kaldı ki, Bulgarların Almanlar'a karşı koymak niyetinde olmaları şöyle dursun, geçit verme konusunda Almanlar'la bir anlaşmaya bile varmış oldukları hususundaki bilgilerimizi söyledi. Devlet adamlarımız, bu arada Türkiye'nin modern silâh bakımından ne kadar yetersiz olduğunu, ancak potansiyel bir kuvvet olarak, hem hazırlanmaya vakit kazanması, hem de muhtemel gelişmelerin gereklerine karşı koyabilmek için mahfuz tutulması, bunun için de Almanya'yı üzerine çekmemeye çalışması lâzım geldiğini, bunun hem askeri hem de siyasi bir tedbir olduğunu da anlattı. Şayet bu tedbirler fayda vermez ve Almanlar kapılarımızı zorlarsa, ister yardım gelsin, ister gelmesin, ister az ister çok çok olsun, tek başına da olsa, kayıtsız şartsız saldırıya karşı koyacağını sözlerine ekledi.

Donovan'ın ziyareti konusunu kapatmadan önce bir noktayı daha belirtmek isterim: Roosevelt Yugoslavya ve Türkiye'ye birer mesaj göndermişti. Amerika'nın İngiltere'ye ve Naziler'e karşı koymaya savaşan milletlere yardım edeceğini, yakında Kiralama-Ödünç Verme Kanunu'nun çıkacağını bildirmiş bulunuyordu. Ancak bizzat Roosevelt Yunanlılar'a malzeme ve modern uçak vaadinde bulunduğu halde, Amerika'nın savaş dışı durumu ve mevzuatı bakımından Yunanistan'a hiç bir şey gönderilememişti.

Hitler'in büyük çapta bir taaruz hazırladığına işaret taşıyabilecek ter-tipler aldığı görülüyor ve duyuluyordu. Bu taaruzun Bulgaristan üzerinden olacağı da şüphe götürmez gibi görünüyordu. Nitekim Romanya'dan Bulgaristan'a sevkıyatı kolaylaştırmak için Tuna üzerine bir köprünün yapılıma hazırlıklarına girişildiği, aldığımız haberler arasındaydı. Bu bakımdan Cumhuriyet Hükümeti mümkün mertebe Bulgaristan'ın durumunu tesbit etmek imkânlarını aramak ihtiyacını duyuyordu. Nitekim, Sofya Hükümeti nezdinde teşebbüse geçilmişti. Bunun sonucu 17 Şubat 1941 günü bir dostluk ve saldırmazlık demeci olmuştu. O zamanın hercümerci içinde bu demekten, Bulgaristan'ın Türkiye'ye saldırmayacağı, ayrıca böyle bir demeç konusunda Bulgarlar'ın Almanlar'la mutlaka istişare etmiş olacıklarına göre, Almanlar'ın da Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye yürümeyecekleri manasını çıkarmak mümkündü.

Sınırlarımıza yaklaşan, daha doğrusu modern savaş ölçülerine göre emniyet mıntıkalarımıza dayanmış olan tehdit karşısında ordumuz tam seferber ve alarm halinde, Meriç üzerindeki sınır köprüleri ilk emirde uçurulmaya hazır, millet, hükümet ve memleket olarak Türkiye elinde silâh, olayların gelişmesini bekliyordu.

26 Şubat 1941'de İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, yanında Genelkurmay Başkanı General Sir John Dill ile Ankara'ya geldi. Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Mareşal Çakmak ile konferans halinde görüşmeler oldu. İki müttefik taraf gayet sammi ve etraflı olarak durumu inceledi. Mr. Eden Yunanistan'da Kral George, Metaxas'ın ölümü üzerine yerine geçen Başbakan Koryzis ve Mareşal Papagos ile yaptığı görüşmeleri, Yunanlıların kahramanca direnme azimlerini ve alınan kararları Türk Hükümeti'ne ayrıntıları ile anlattı. Yunanistan'a yapılacak yardım nedeniyle Türkiye'ye öngörülen yardımın yapılamayacağını söyledi. Yunanistan'a yapabilecekleri yardımın da Almanlar'ı durdurabilecek ölçüde olmadığını kendilerinin de bildiğini belirtti. İngiliz müttefiklerimi-

zin ve bilhassa Churchill'in tasavvur ettiği şey bir Türk-İngiliz-Yunan-Yugoslav blokunun Almanya'ya karşı kurulması idi. Bunu bir prestij gereği ve yığıtçe bir zorunluluk saydıkları belli idi. Mr. Eden de zorlukları biliyor ve kabul ediyordu. İki müttefik memleket yetkili devlet adamlarının bu Ankara Konferansı, siyasî ve askerî bakımdan büyük önem taşır. İçtenlikle geçen konuşmalarda durum değerlendirilmişti.

Yugoslavya, çoktan beri yapılagelmekte olan teşebbüs ve gayretlere rağmen herhangi bir kombinezona yanaşmamakta idi. Bulgaristan Almanya hareket üssü haline gelmişti. İngilizler'in yapabilecekleri yardım ve daha doğrusu bu bölgede bir savaşa katılma olanakları çok sınırlı idi. Hatta yok denebilirdi. Almanya ilk fırsatta saldıracaktı. Ondan sonraki hedef Yakın Doğu'ya ve oradan Süveyş'e ulaşmak için, Türkiye olacağı - o zamanki esaslı bilgilerimize göre - kesindi. Modern silahlardan, bir sürü gecikme nedeniyle, yoksun kalmış Türk ordusunun sınırları dışında bir serüvene atılması, savaşın daha sonraki aşamalarında asıl görevini yapabilecek olan bir potansiyelin israf edilmesi ve durup dururken Almanlar'a Yakın Doğu'nun yolunu açmaktan başka bir işe yaramaz idi. Türk ordusu, "statik" bir savunma kuvveti olarak mümkün olduğu kadar zaman kazanıp teçhizatını tamamlamağa çalışılmıyordu. İngiltere'nin müttefiki olarak Türkiye'ye düşen en önemli ödev coğrafi durumu nedeniyle oluşturduğu kilit noktasını ve dolayısıyla İngiliz müttefikimizin gerisini korumaktı. Bildiriyorlardı ki, Türkiye bütün imkânlarıyla seferber ve alarm halindedir. Bütün tayakkuz ve tedbirimize rağmen Almanya üstümüze yürüyecek olursa, kayıtsız şartsız memleketimizi savunma kararımız kati idi. Böyle bir felâketin gerçekleşmesi halinde Ruslar'ın seyirci kalmayacakları kesindi. Bu hususlar, görüşmeler esnasında Mr. Eden'a açıkça anlatıldı. Yugoslavya nezdinde yapılacak girişimde ümidimiz pek az olmakla beraber, İngiliz teşebbüslerini destekleme kabilinden bir hareket ve karar birliği için Saraçoğlu tarafından Prens Paul'a bir telgraf çekilmesi kararlaştırıldı. Bu telgraf çekildi, ancak bir cevap bile alınmadı. Mr. Eden, Belgrad elçileri vasıtasıyla girişimlerini sürdürüyordu. Bütün gayretlerine rağmen Prens'ten bir mülâkat sağlayamamıştı ve Belgrad'a gelmesi bir kıskırtma olur düşüncesi ile Yugoslav Hükümeti tarafından önlenmişti. Bu arada Saraçoğlu'nun çektiği telgrafla ilgili olarak elçimiz Tefik Kâmil Koperler'den bir haber geldi. Bir görüşme esnasında Yugoslav Başbakanı, küçük memleketlerin böyle büyük işlere karışmaması lâzım geldiği yolunda saçma bir ifade de bulunduğunu bildiriyordu.

Bu Balkan blokunun kurulması hususunda girilmiş olan faaliyetin akamete uğradığı yukarıda değindiğimiz üzere daha Şubat 1940'da Belgrad Balkan Paktı Konferansı'ndan hemen sonra belli olmuş idi. Şayet Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan ve hele Bulgaristan'ın da katılmasıyla, bir hareket ve karar birliği gösterebilecek bir siyasî blok, haline gelebilselerdi, Balkan Devletleri'nin siyasî geleceği büsbütün başka olur ve belki fazla iddialı bir fikir olmakla beraber, Almanya bu devletlerin birliğini hesaba katarak Balkanlar'a saldırmazdı. Fakat, ne yazık ki daha Birinci Dünya Savaşı sonrasında beri Orta Avrupa ve Balkan Devletleri'nin kuruluşlarında kullanılan temel harçlarının "etnik", coğrafi ve politik zaaf- larla bozuk olması yüzünden bu memleketler kaderlerinden mutsuz, birbirlerine karşı ırkî ve millî taleplerle hasım gözü ile bakmakta ve fırsat kollamaktaydılar.

Ne küçük İtilâf, ne de Balkan Paktı Orta Avrupa ve Balkanlar'da istikrar unsuru olmamıştı. Biri Macaristan'ı, öteki de Bulgaristan'ı mazlum ve fırsat kollayan devlet durumuna düşürmüştü. Eskiden beri Türkiye bu durumu görmüş olduğu için, Balkan İtilâfı'nın kurulmasından hemen sonra Bulgaristan'ı da Pakt'ın içine alma gayretinin girişimcisi olmuştur, denebilir. Son Belgrad Konferansı'nda da bu amaca ne kadar yaklaşmış olduğu görülmüştür. Tarihin Balkan Devletleri'nin bir hareket ve karar birliğine varamamalarının sorumluluğunu Romanya ve Yugoslavya'nın o zamanki içinden bölünmüş, her biri ayrı eğilimde, zayıf, kararsız hükümet adamlarına yükleyeceği kuşkusuzdur. Bu çok yazık olmuştur. Yugoslavya gibi siyasî birliğe yanaşmayan bir memleketle askerî bir cephe kurmaya yanaşması herhalde beklenemezdi.

Fakat, ne olursa olsun, özellikle Churchill, Yugoslavya'nın güneyden harekete geçmesinin Yunanistan'daki İtalyan kuvvetlerinin tarumar olması sonucunu vereceğine ve bu sayede kurulması istenilen Selânik cephesinin savunmasının sağlanmasına inanarak, Yugoslavya'yı iknâya çalışmakta ısrar etmişti. Mr. Eden'in Türkiye'de bulunmasından yararlanarak İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Stafford Cripps de Ankara'ya gelmiş idi. Mr. Eden, Türkiye'nin Sovyetler'den duyduğu kaygıları yatıştırma bakımından, Sovyetlerin bir Deklerasyon yapmasını telkin etti ve Stafford Cripps'e bu konuda talimat verdi. Stafford Cripps'in gözlemlerine göre -ki bizim haberlerimize uygundu-Sovyetler Almanlar'ın Bulgaristan'daki tutumlarından kızgın ve hoşnutsuz idi. Balkanlar'da bir Alman harekâtına katılmak istemeyceklerdi.

Mr. Eden 28 Şubat Ankara'dan ayrılarak, yeniden Atina'ya gitti. Yayımlanan resmî bildiri ve teâtî edilen telgrafların belirttiği karar birliği yanında, olayların içinde yaşamış bir gözlemci olarak, Saraçoğlu-Eden görüşmelerinin ve askerî düzeydeki müzâkerelerin açık ve anlayış içinde cereyan ettiğini söylemek isterim.

1 Mart 1941'de Bulgaristan Alman-İtalya-Japon Paktına Viyana'da tantanalı bir merasimle imza attı. Ertesi günü de Alman orduları Bulgaristan'a girmeye başladı. Birinci hedefin Yunanistan olacağı kesindi. Harekâtın nasıl gelişme göstereceğini, bunun bize doğru gelip gelmeyeceğini ancak zaman gösterecekti. Türk ordusu amansız bir savaşı göze almış beklüyordu. Tedbir olarak hükümet Meriç üzerindeki köprülerin atılmasına karar verdi ve bu karar uygulandı. Bunu Asım Gündüz bana telefonla haber verdiği zaman, odamda bir rastlantı olarak Almanya Büyükelçisi Von Papen bulunuyordu. Konuştuğumuz mevzu Balkanlar'daki durum idi. Aldığımız tedbirlerden bir ara bana sözederken biraz da heyecanlı olarak, "Ne yapmak istiyorsunuz?" diye sordu. Ben de kendisine "Siz ne yapacak iseniz, biz de aynen öyle yapacağız" diye cevap verdim. "Alors ça ira bien" (Öyle ise iyi olacak) karşılığının anlamını anlayamamıştım. 5 Mart'ta Hitler'in mesajını İnönü'ye getirdiği günü ne demek istemiş olduğu daha iyi anlaşılacaktı.

Hitler İnönü'ye mektubunda, mecbur kalmadıkça Türkiye'ye saldırma niyetinde olmadığını ve herhangi bir yanlış anlamaya yer vermemek için ordularına Türk hudutlarından belli bir uzaklıkta kalmalarını emrettiğini, iyi niyetlerini teyid ederek bildiriyordu. Bu mesajın gelişi itiraf etmeliyiz ki, beklenmedik bir olay olmuştur. Önümüzdeki günlerde ve aylarda ne şekilde gelişeceği bilinmeyen olayların tehdidi süre dursun, ne de olsa o an için anlamlı ve değeri olan bir hareket, bir olgu idi. Alman Führer'i, Türkiye'nin, sınırlarına, siyasî statüsüne dokunulursa kesinlikle ve her ne pahasına olursa olsun, savaşaacağına inanmıştı. Anlaşıyordu ki, o anda bu onun işine gelmiyordu. Türkiye millî azmi ve kararıyla ve İngiltere ile ittifakına dayanan basiretli siyasetiyle geçici de olsa Alman Orduları'nı kendi sınırlarında ve dolayısıyla Yakın Doğu'nun eşiğinde durdurabilmiş görünüyordu. Ancak Almanya'nın Balkanlar istilası fiilen başlamıştı.

İngiliz müttefikimiz, hâlâ Yugoslavya'yı tarafımıza çekip ortak bir cephe kurup Almanlar'ı durdurabilmek ümit ve isteğinde idi. Ne kendi askerî imkânları, ne de Yugoslav devlet adamlarının eğilimi ve tepelerindeki fiili baskı ve tehdit, bu İngiliz emelinin gerçekleşmesini mümkün kılacak âmil-

lerden sayılmazdı. Ne Prens Paul, ne de Yugoslav devlet adamları, İngilizler ve bizler ile temas bile kurmak istemiyordu. Buna rağmen, İngiliz siyasi adamları ve bilhassa Churchill Yugoslavya'yı kendisine müttefik yapabileceği zehabında idiler. Bu zehaba mesaj verecek en ufak bir işaret olmadığı halde, ısrarlarını anlamak cidden pek güçtü.

Kendileriyle yüksek düzeyde açık ve samimi görüşmeler yapılmış olan İngiliz komutanlarının askerî durum ve felsefemizi baştan başa anlamakta olduklarını biliyorduk. Mutabık idik. Fakat Mr. Eden sonradan yayınladığı anılarında da belirttiği gibi, Türkiye'nin Balkanlar'da yeni saldırılara karşı olduğu konusunda Yugoslavya'yı özendirecek nitelikte bir deklarasyonda bulunmasında fayda görmüştü. Kahire'den Saraçoğlu'na bir telgraf çekip Kıbrıs'ta bir gizli bir buluşma teklif etti. Daveti kabul eden Saraçoğlu ile mülâkat 18 Mart'ta oldu. Konu Yugoslavya'nın durumu ve İngilizler'in Yugoslavya'yı, Almanlar'a karşı, kendi safına çekmek gayret ve ümidi idi. Eden Saraçoğlu'dan yeniden Belgrad'a İngiliz görüş ve talebini destekleyen bir mesaj göndermesini istiyordu. Yugoslavya kuşkusuz önemli ve değerli bir faktör olabilirdi. Fakat ne yazık ki, yukarıda da değindiğim gibi, işin hiç ümit bağlanacak bir tarafı yoktu. Saraçoğlu Kıbrıs'a davet edilmeden bir iki gün önce hükümete gelen haberler Yugoslav devlet adamlarının Selânik'in kendilerine bırakılmasını garanti etmesini Almanya'dan istemekte oldukları yolunda idi. Saraçoğlu Mr. Eden'in Yugoslavya'ya atfettiği önemi tamamen takdir ediyordu. Belgrad Hükümeti'nin kararsızlığı ve oynaklığına rağmen teşebbüslerini desteklemeyi ve bir karar birliğine varmak için Yugoslavlar'a istişare önerisinde bulunmayı kabul etti. Dönüşünde bu mesajı Belgrad'a gönderdi. Fakat, tahminimiz üzere, amiyane deyimini ile, Yugoslavlar bunu hasır altı ettiler.

Mr. Eden anılarında bu mesajın gönderilmediğini yazar. Yanılmıştır, bu mesajı Büyükelçi Tefik Kâzım Koperler sunmuş, ancak mesaj cevapsız kalmıştır. Naib Prens Paul Başbakan Cvetkovic ve Dışişleri Bakanı Markovic'in çoktan Almanlar'a hoş görünmekten başka çareleri bulunmadığı inancında oldukları açıktı. Nitekim, 25 Mart'ta Yugoslav Başbakan'ı gene parlak bir merasimle Üçlü Pakt'ı Viyana'da Fuhrer'in önünde imza etti. Öğrendiğimize göre, daha Kıbrıs mülâkatı esnasında Prens Paul Hitler'in daveti üzerine kendisiyle buluşmuş, Hitler ona yarı tatlı, yarı ültimat niteliğinde Üçlü Pakt'a girmesi için süre tanıyarak, şayet Yugoslavya Pakt'a girecek olursa, Yugoslavya'dan kuvvet ve malzeme transiti istemeyeceği güvencesini de vermiş. Bu oldukça önemli bir nokta idi. Acaba bir kaç gün sonra Belgrad'da hükümet darbesi olmasa idi Hitler sözünde du-

racak mı idi? Bulgaristan'dan geçit sağladığına göre belki Yugoslavya'yı hareket sahasına sokmak istemeyeceği akla gelebilirdi. Her halde hükümet darbesi ve Sovyetler'le general Simovic hükümetinin Moskova'da imzaladığı pakt olmasa idi, Yugoslavya Almanya'dan yediği hain ve hunhar darbeden belki uzak kalırdı.

Yugoslav dramının kısa bir hülâsasını yapmak gerekir. 25 Mart 1941 Prens Paul Alman Führer'inin kendisine söylediği tatlı sözlerin aslında ultimatoma niteliğinde olduğunu anlamış olacak ki, hükümet Alman isteğine boyun eğerek Üçlü Pakt'ı imza etmişti. Bunun üzerine General Simovic liderliğinde bir darbe ile Prens Paul indirilmiş, yerine merhum kral Alexandr'in oğlu Piyer tahta oturtulmuştur. Yugoslavya'nın Üçlü Pakt'a karşı bir davranışı sayılabilecek bu ayaklanma müttefiklerde büyük ümit ve tasviple karşılanmıştı. Özellikle Mr. Churchill ümitlere kapılmış, Sir John Dill Belgrad'a uçmuş, General Simovic'le görüşmüş, ancak Simovic kendisine Hırvat lideri Maçek'in muhalefette bulunduğunu, kendisi ile işbirliğinde bulunmak istemediğini, büyük iç zorluklarla karşı karşıya olduğunu, Üçlü Pakt'ı onaylamadan ortada bırakarak, Almanlar'la çatışmamak ümidinde bulunduğunu söyleyerek, direnmiştir. Bununla birlikte, 4 Nisan'da Yankovic adında bir Generalin Flovina'da General Dill, Papagos, General Wilson ve Türk genelkurmayının bir temsilcisi ile bir görüşme yapmasına razı olmuştur. İngiliz dostlarımızın bazen acaip hataları görülüyordu. Yugoslavya'da, Sırlar ile Hırvatlar'ın çekişmesi, iç karışıklık, Dr. Macek'in açık muhalefeti sanki ortada hiç bir şey yokmuş gibi, durumu gül gülistan sayan İngilizler, Yugoslav Ordusu'nun Arnavutluk'ta harekete geçmesini istemişlerdir. Yugoslav Generali ordularının sınır dışına çıkacak durumda olmadığını ve esasen bütün kuvvetlerini gerektiğinde ancak Almanlar'a karşı ve hatta belki memleket içinde asayişin sağlanmasına tahsis etmeleri gerekeceğini söyleyerek, bir harekâta katılmayı reddetmiştir.

Bütün bu gelişmeler karşısında Cumhuriyet Hükümetimiz Yugoslavlar üzerinde Türkiye tarafından her hangi bir etki teşebbüsünün tamamen yersiz olduğunu Mr. Eden'e, Büyükelçisi Sir Huggesen aracılığı ile gönderdiği bir mesaja karşılık olarak bildirdi.

Belgrad'ta darbenin hemen arkasından Büyükelçimiz Koperler "Demir Pençe" adlı bir örgütün iki temsilcisinin Moskova'ya gitmek üzere Türkiye'den transit geçmek istediklerini bildirdi. Sovyetler bunların Moskova'ya gelmelerine izin verdi. Biz de gereken transit vizesini verdik. Bu

heyetin 4 Nisan'da Moskova'ya vardığını, ümitlerinin Ruslar'la bir askeri ittifak yapmak olduğunu belirtip, Molotov'un aynı gün Alman Büyükelçisi Von Schulenburg'a heyetin gelişine ve Sovyet Hükümeti'nin bu heyetle bir saldırmazlık ve dostluk Paktı yapmak niyetinde olduğunu, bilgi için bildirdiğini, Moskova Büyükelçiliği'nden öğrendik. Gerçekten 5 Nisan'da Sovyet-Yugoslav Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imza edildi. Bu olay da Mr. Churchill'i ümitlendirmişti. Sandı ki, tam sırasıdır, Alman tehdidinden ürkmeye başlayan Sovyetler hemen İngiltere ile birleşerek Balkanlar'da Almanlar'a karşı fiilen cephe alacaktır. Bu düşünce ile, Mr. Churchill Stalin'e bir de mesaj göndererek "Sovyet Rusya'ya karşı pek çok işaretileri beliren Alman tehdidini önlemek için Sovyet Rusya'nın İngiltere ile birleşerek, Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan'a yardım etmek suretiyle, Almanlar'ı Balkanlar'a inmekten alıkoymağa" davet etmişti. Mr. Churchill İnönü'ye de bir mesaj gönderdi. Mr. Churchill Yugoslavlar'ın sağlayacakları pek çok tümenle Almanlar'ın yolunu kesmenin kâbil olacağını zannediyordu. Ancak bu tasavvurların hayalden ibaret olduğunu, muhataplarının bu düşüncelere yanaşmak niyetinde olmadıklarını çoktan anlaması gerekirdi. Hükümet darbesinden sonra bile Simovic Almanlar'la anlaşmaya ve Üçlü Pakt'ı reddetmeyip askıda bırakarak durumu idare etmek karar ve ümidinde idi. Sovyet Rusya da Yugoslav kardeşlerinin sırtını Dostluk Paktı ile okşamakla yetinmiş, zaten buna kızan Almanlar'ı engellemek için parmağını bile kımıldatmamıştı. Çünkü yıkıntılar üzerinde konmak için potansiyelini korumak istiyordu. Kaldı ki, Alman belâsını önleyeceğim diye Sovyet felâketini davet ve musallat etmenin ne dereceye kadar doğru olduğunu sonradan beklenmedik şekilde ortaya çıkan olaylar gösterecekti.

Yugoslavya'daki hükümet darbesinden hemen sonra Simovic hükümetinin Almanya'ya vermeye gayret ettiği güvenceye rağmen, Sovyet-Yugoslav Dostluk Paktı'nın Moskova'da imzalanması Hitler'i büsbütün çileden çıkarmıştı. Nitekim, 5 Nisan genel taaruz emrini vermiştir. Yugoslavya'yı kasıp kavurduktan sonra, Yunanistan'ı istilâ etmiş. İngiltere, Yunanistan'daki pek az miktarda İngiliz kuvvetlerini çekmeğe karar vererek 19 Nisan'da çekilme başlamıştır. 24 Nisan'da Yunan ordusu teslim olmakla Balkanlar tam olarak Alman işgali altına girmiştir.

* *
*

CEVAT AÇIKALIN'IN ANILARINDA DEĞİNDİĞİ KONULARLA
İLGİLİ BAŞLICA YAYINLAR

- Başbakanlık, Basın-Yayın Gen.Md., Ayın Tarihi
- British Stationary Office, "Documents on British Foreign Affairs, 1919-1939", London, Third Series, Cilt V, VI, VII
- Department of State, "Documents of German Foreign Policy, 1918-1945", Washington, Cilt X
- Department of State, "Nazi-Soviet Relations, 1939-1941", Washington, 1948
- Dışişleri Bakanlığı, "Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)", Ankara, 1973
- Eden, Anthony, "The Eden Memories", London 1962
- Erkin, F.C. "Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi", Ankara, 1968
- Gönlübol, M., ve arkadaşları, "Olaylarla Türk Dış Politikası" (1919-1973), Ankara 1974
- Gürün, Kâmuran, "Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara 1991
- Knatchbull-Huggessen, "Diplomat in Peace and War", London, 1949
- Massigli, René, "La Turquie devant la Guerre" Paris, 1964
- Ministère des Affaires Etrangères, "Documents Diplomatiques Français, 1932-1939", Paris, Cilt XV
- Papen (von), "Memoirs", London 1952
- Sosyal, İsmail, "Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları" Cilt I (1920-1945), Bölüm XXXI, Ankara, 1983
- Soysal, İsmail, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", Türk Tarih Kurumu, Belleten, C.XLVI, sayı 182, Ankara 1982

* *
*

